

Тарас РОМАНЮК

ПАТРІАРХ ВОЛОДИМИР, АБО СПОГАДИ ПРО БАТЬКА

Документальний нарис
(репринтне видання)

“Писаний Камінь”

Косів
2019

ББК 84.4 (УКР6)

Р 69

Романюк Т.В.

**Р69 Патріарх Володимир, або спогади про батька/Документальний
нарис/Романюк – Косів: Писаний Камінь, 2019 – 184 с.**

Сьогодні, в період глобальних історичних процесів, що відбуваються в демократичній Україні, особливо назріла потреба вивчення та дослідження спадщини історичних діячів, чиї імена в радянський період замовчувались, а діяльність перебувала за межами наукового інтересу дослідників. Процес державного, духовного й релігійного відродження України спонукає до повернення з небуття видатних особистостей. Однією з таких яскравих постатей був справжній син України – Василь Омелянович Романюк, Патріарх Київський і всієї Руси-України. В минулому – священик, правозахисник, багаторічний в'язень сталінських і брежнєвських таборів, член Української Гельсінської групи, богослов, філософ. Про нелегкий, тернистий життєвий та духовний шлях В. Романюка розповідає в даній книзі його син Тарас, який, разом з батьком переживав етапи його власної «хресної дороги».

ББК 84.4 (УКР6)

© Видавництво
«Писаний Камінь», 2019

ЧАСТИНА ПЕРША

*Я б хотів слово таке сказати,
Що живить смертвілі серця,
що дає сліпим прозріння,
А мертвих піднімає з небуття !
Я б хотів слово таке сказати,
Щоб освітлю марок наших днів,
І щоб ніхто не посмілив твердити:
"Він дефам, злістия пробів!"
О, коті б ллалі пакні профекти,
Щоб фромом профрмів на вікі,
Щоб підняв опугілів з пління і мертвоти,
А серця холодні напоїв неклафом, добротти !*

*Василь Романюк
(З циклу табірних поезій)*

В ЯКУТІЇ, АБО ЗАМІСТЬ ПРОЛОГУ

Наприкінці лютого 1981 року я вирушив в поїздку до Якутії, де в той час відбувався заслання мій батько свящ. Василь Романюк. Перед тим я закінчив службу в армії, і повернувся до м. Косова, де ми проживали разом із матір'ю. Однак, через своє сімейне становище не міг ніде влаштуватися на працю, відчував повсюди тиск КДБ, постійний шантаж, і тому вирішив їхати до батька в Якутію, тим більше, що не бачив його біля трьох років. Прилетівши з Москви рейсом до Новосибірська, вперше ступив на сибірську землю. Новосибірськ зустрів мене снігопадами, крижаним зустрічним вітром, що забивав дух, міцними морозами, і я подумав, а що буде в Якутії, де, як відомо, був пік холоду на території СРСР? В Новосибірську довелося мені щось із три дні чекати льотної погоди, Якутськ не приймав літаків, і я потроху знайомився із столицею сибірського краю, заодно адаптовуючись до тамтешніх кліматичних умов.

Місто видалось холодне, непривітне, без будь-яких характерних архітектурних ознак, в типовому радянському післявоєнному конструктивізмі, з широкими площами, пам'ятниками вождям революції і т. д. Вражала тільки широка замерзла річка Об, яку я раніше бачив лише на географічних картах, і суцільні завали густого спресованого снігу, що засипав по вікна маленькі приземисті будівлі типові – сибірські лачуги з віконницями. Неприємна картина трапилася мені на очі на залізничному вокзалі Новосибірська, куди я поїхав, щоб довідатися, чи не ходять в Якутію поїзди, – однак, як виявилось, залізничних доріг в Якутію не було взагалі, отож єдиний спосіб дістатися туди – повітряний. А на вокзалі

в той час конвой, чоловік двадцять з автоматами, проводив через залу групу в'язнів, зодягнутих в смугасті бушлати, в наручниках, скованих попарно один до одного. Для загальної кількості людей на вокзалі, як видно, це не була якась особлива картина, вони до таких видовищ тут звикли, а мене вразило те, що кілька в'язнів перемовлялися між собою чистою українською мовою, дещо навіть із галицьким акцентом, як мені видалося. Їх було чоловік п'ять-шість, і на вигляд вони були зовсім не схожі на кримінальників, навпаки, в них були м'які, хоч і пригнічені, зате інтелігентні риси облич, що дало мені змогу припускати, що мабуть, це якісь політв'язні, які тут, в Сибіру, таким чином, розділяють долю мого батька. Їх повели на поїзд, який, як я пізніше побачив, направлявся в Іркутськ. "Воістину Сибір неісходима, – подумав я, – і як це було ще від часів царату, так і до сих пір щедро приймає в свої обійми український люд". Таким було моє перше знайомство з Сибіром, і залишило воно по собі досить неприємне і гнітюче враження.

Літак ТУ-154 довго кружляв над Якутськом, перш ніж сісти. Була темна ніч, заметіль, внизу миготіли густі вогники, показуючи на які сусід, що сидів поруч зі мною в салоні, сказав: "Вот и Якутск". В Якутську вражало все: дерев'яний аеропорт, густий, тріскучий сніг під ногами, мороз, що, здається, нависав повсюди, так що перехожі були замотані по самі очі, і час з поворотом на шість годин наперед в порівнянні з московським. Вікна в аеропорту були повністю окуті льодом, так що через них нічого не було видно. Довкола стояло якесь особливе, сперте морозне повітря. За якутським часом був десь початок ночі, я довідався, що літак в Сангар, де й відбував заслання мій батько (а це ще триста кілометрів на північ звідси), буде зранку. Ще одна ніч в аеропорту,

довкола чимало кримінальних типів, постійно снує міліція, перевіряючи документи (тут я вперше побачив якутів: низькорослих, вузькооких, в кожухах і чоботах-унтах із смушевої шкіри).

В Сангар літали маленькі літаки (місць на двадцять) виробництва Чехословаччини, яких в народі називали "чебурашками". Перед тим, як впустити на трап, нас, пасажирів довго тримали на 40-градусному морозі, сортирувавши якийсь мисливський багаж чи що. Аж коли пасажирів почали вовсю обурюватися, розпатлана рожево-вощока бортпровідниця "милостиво" дозволила ввійти, мало не матюкаючись на кожному кроці. Літак пролітав досить низько, взявши курс на північ, отож можна було досхочу полюбуватися екзотичною природою Якутії. Зрештою, внизу особливих краєвидів і не було, крім суцільної безкінечної тайги і могутньої річки Лени, що змією тягнулася крізь тайгу. І так всі дві години польоту, аж поки внизу не показалося маленьке селище Сангар...

Сангар був весь білий, припорошений інеєм, здавалося, що навіть постаті людей були білі від морозу. Поки ми їхали з невеличкого аеропорту на околиці в саме селище, на суцільно замороженому ззовні автобусі, не можна було розгледіти нічого сінько. Аж коли автобус зупинився в центрі невеличкого селища і я, розпитавши в зустрічної якутки, де тут знаходиться вулиця "Спортивная", за адресою якої і проживав батько, йшов по вказаній дорозі; – відчув як дивно скрипить під ногами сніг, і як довкола в повітрі висить густа морозна імла, крізь яку і видно то не зовсім виразно. Однак, йти було легко, очевидно в передчутті скорої зустрічі з батьком. Йдучи отією заваленою снігом дорогою, зрештою не так і далеко від центру селища, дивлячись на дерев'яні бараки-гуртожитки, що густо стояли обабіч дороги, в одному з

яких і мав проживати мій батько, я болісно думав: "Тату, тату, за що тебе заслали на цей край світу, за які, так би мовити, злочини, що ти вдіяв таке проти держави? І де ще, в якій цивілізованій країні можливе таке жорстоке поводження з людиною, що наважилася висловити свої переконання супроти офіційного курсу правлячого режиму?" І дійсно, з усіх українських політв'язнів-дисидентів 70-х років, священика Василя Романюка заслали чи не найдалі, і в найсуворіші місця – в Якутію. Така ж якутська доля спіткала тоді ще й В'ячеслава Чорновола, він перебував на засланні також в Якутії, тільки в дещо ближчому від Якутська регіоні.

Нарешті з трепетом в душі я добрався до того будинку – гуртожитка по вул. Спортивній, де проживав батько, і хоч його ніхто з жильців по прізвищу не знав, однак все-таки якимось розпитавши, я постукав у двері його кімнати, і почув до болю знайомий гучний рідний голос. Зустріч була зворушливою, адже останній раз я бачив батька влітку 1978 року, на побаченні у мордовському концтаборі. З того часу пройшло понад два з половиною роки, я відслужив армію, куди мене відправили після виключення з університету, пройшло чимало подій. За цей час батько помітно подався, посивів, уже не відчувалося колишніх фізичних сил, але духом він був той же, ким я завжди його пам'ятав, такий же енергійний, одержимий та оптимістичний. Я був ще безмірно щасливий ще й тому, що це була наша перша зустріч на волі, і хоч це було заслання, але, все-таки, батько був відносно вільний, жив як усі, ходив на працю як усі, без будь-яких зримих обмежень, крім одного: він не мав права звідси нікуди виїжджати аж до закінчення терміну. Словом, тут вперше, в Якутії, я відчув себе з батьком рівним, ми жили в однакових вільних умовах. І саме

це відчуття мене зігрівало впродовж нашого дальшого перебування в Якутії.

Сангар був невеличким райцентром Якутської АРСР з населенням понад 10 тис. мешканців. Коли батька привезли сюди етапом ранньою весною 1979 року, по закінченні табірної терміну, він думав, що не витримає тих лютих сорокаградусних морозів, що в ту пору були звичайним явищем (і все це без достатньо теплого одягу, без стабільного місця проживання, без певної роботи). Але підтвердилося те, що світ не без добрих людей, і Господь Бог не залишив батька напризволяще. Виявилося, що серед 10-ти тисяч мешканців Сангару добру чверть складають українці, причому деякі з них досить добре зберігають свою мову, традиції і т.д. Відразу поповзла чутка, що в Сангар привезли якогось політичного засланця, чи то священика, чи святого, як говорили тамтешні обивателі, і мало не все селище звернуло на батька увагу. Серед селища до нього підходили сердобольні російські старушки, підводили до нього дітей, адже в той час зустріти "живого" священика в Якутії – була велика рідкість. На всю гігантську територію Якутії тоді було щось із дві діючі церкви. Місцеве начальство, дивлячись на таке відношення до батька зі сторони населення, не наважувалось його зачіпати, навпаки багато з місцевих керівників, за винятком КДБ, тримали з батьком хороші стосунки. Заслужений член партії, ветеран війни, керівник однієї з найбільших в Якутії геофізичних експедицій – Степан Ілечко виявився земляком батька, родом з Львівської обл., але щонайбільш вражало, був справжнім українським патріотом, який глибоко співчував долям політичних засланців. Саме ця людина, невдовзі після приїзду батька в Сангар, першою підійшла до нього і запропонувала йому місце роботи в очолюваній

ним організації. Батько почав працювати нічним сторожем в конторі геофізиків, теплій, затишній конторі, хоч і знаходилась вона на окраїні селища, де час від часу, довгими зимовими вечорами, чулося завивання вовків, що виходили з тайги в пошуках поживи. Саме тому було дуже небезпечно вночі виходити неозброєним поза межі селища. Для нічних чергувань п. Ілечко відкривав свій затишний просторий кабінет, в якому батько пересиджував всю ніч, і кожної зміни кликав до себе на вечерю. Він же й допоміг батькові поселитися у відносно спокійному сімейному гуртожитку по вул. Спортивній, де батько сам займав одну кімнату (що була розрахована на двох осіб), куди й приїхав я на початку 1981 року.

Тепер, коли пройшло багато років з того часу, наше спільне проживання в Якутії видається мені на диво щасливим періодом в нашому двосторонньому спілкуванні з батьком. Я не говорю про дитинство, коли батько спілкувався зі мною, як спілкуються з дітьми, не кажучи вже про табори, куди ми їздили з матір'ю на побачення, і де про повнокровне спілкування не могло бути й мови, – тут, в Якутії, батько почав вперше спілкуватися зі мною, як з рівним, як з дорослим, і ми почали відкрито говорити з ним про все. Навіть пізніше, уже після повернення в Україну, такого повнокровного спілкування не було; батько був заклопотаний іншими справами, йому не давали спокою інші люди. В цей же час між нами ніхто не стояв, ми були разом після довгої розлуки, я уособлював для нього і сім'ю, і Україну, бо щойно звідти. Батько тоді не приховував, що я для нього потрібен і, звичайно, повернутися назад в Україну він мені тоді не дав, ми залишилися разом, і прожили в Сангарі ще місяців вісім, до закінчення терміну батькового заслання, щоб разом повернутися додому.

Завдяки тому ж прихильному до батька п. Ілечку я також зміг влаштуватися на працю в конторі геофізиків, в лабораторії. Життя наше проходило плинно і, відносно, спокійно. Час від часу я також виходив з батьком на нічні чергування, допомагаючи йому, і тоді, довгими безсонними ночами, в конторі, батько розповідав мені про ті моменти свого життя, які я добре не знав; зокрема, про своє перше ув'язнення. Мав намір написати спогади про свої перебування в таборах. Розповідав про те, як 1944 р. його, тоді дев'ятнадцятилітнього сільсько-го хлопця, було заарештовано прямо на військкоматі в Косові за зв'язки з ОУН-УПА, хоча безпосередньої збройної участі в русі опору він і не брав. Проте вже тоді, в 1944-му, невдовзі після прибуття радянських військ в Галичину, батько не приховував свого ставлення до радянської влади, через що потерпів і він, і вся його родина. Всю сім'ю їхню було вивезено до Сибіру, а його самого засуджено до 10 років. Розповідав про свого батька, Омеляна Романюка, який від непосильної праці, голоду й холоду помер на засланні в 1946 р. Про молодшого брата Танасія Романюка, що втік із залізничної станції в Заболотіві, коли вивозили їхню сім'ю, і потім повернувся в Химчин, якийсь час переховувався в родини, аж поки не був підступно вбитий каральними органами НКВД. На той час йому було щось біля 15 років. Смерть батька і вбивство брата на все життя поклали відбиток в душі Василя Романюка, і він постійно згадував про це, звинувачуючи саме рад. владу у їхній загибелі, і приводячи при цьому аналогії із знищенням тією ж владою мільйонів інших людей.

Десь там, в Іркутській області, біля станції Зима, і дотепер покоїться прах Омеляна Романюка, проте вже ніхто не зможе сказати точно, де його могила. Піс-

ля смерті матері батька Анни Романюк, що власноруч вночі поховала свого чоловіка, всі можливі сліди в пошуках могили були втрачені...

Батько розповідав також про те, як спочатку відбувався ув'язнення в Кустолівській колонії на Полтавщині, як вони з кількома уже досвідченими оунівцями готували втечу, але потім, як це часто буває, через зраду одного з учасників, втеча була викрита, а ті, хто готували її, були засуджені, – хто до розстрілу, а хто на повторний 10-річний термін, серед них і 21-річний Василь Романюк. Розповідав, як потім його етапували аж на Колиму, – через весь Союз везли морем, в трюмах, на Далекий Схід (там він, як розповідав, вперше побачив Море, одне з тих холодних північних морів, що йому довелось пройти), і як там на Колімі розпочалася уже нова епопея, в таборах, в постійному протистоянні між кримінальниками, "ворами в законі" і колишніми бійцями ОУН-УПА, що й сприяло остаточному становленню батька як людини й громадянина, як він завжди про це згадував. "Мої університети" – називав він період 40-х – 50-х років. Ув'язнення тривало з 1944 по 1953 роки, а потім ще було п'ять років заслання в Магадані, де батько й познайомився зі своєю майбутньою дружиною Марією Антонюк, яка також була вивезена на Далекий Схід з Рівненщини, і також за зв'язки з ОУН-УПА. Вони одружилися в 1954 р, але аж в 1958-му їм було дозволено повернутися в Україну. Через рік після їхнього повернення, в Косові, народився я. Про все це розповідав мені батько тими довгими вечорами, коли ми чергували в конторі геофізиків, і для мене відкривалася зовсім інша картина його багатостраждального життя, багато з чого я й не знав. Тоді, звичайно, було рано думати про мемуари, їх просто писати було небезпечно, але оця ідея опису свого життя була постійно у батька на меті.

Особливих конфліктів із владою у батька на заслання не було, проте він перебував під її пильним контролем. Час від часу з Якутська приїжджав один високопоставлений чиновник КДБ, що займався дисидентами, і батька викликали в органи, так би мовити, для "профілактики". Особливо не подобалось органам те, що на заслання батько отримував масу кореспонденції – листів, відкриток, бандеролей з різних кінців світу; в основному від віруючих; українців діаспори, неукраїнців, протестантів, католиків та інших груп людей, що таким чином висловлювали батькові моральну підтримку. Вже тоді свящ. Василь Романюк був широковідомий у світі за свою правозахисну діяльність, за свою позицію в обороні прав Церкви і нації. Місцева влада у таких листах від віруючих вбачала якусь підривну діяльність проти держави, і коли батько закінчував термін свого заслання, в характеристиці місцевого прокурора, яку йому віддали на відбуття додому, було так і сказано: "впродовж заслання, по через кореспонденцію, постійно підтримував зв'язки з диверсійними центрами Заходу. Як говорив тоді батько, в той час це могло бути надійною перепусткою на черговий термін до ГУЛАГУ.

Слід зазначити, що на заслання батько невпинно творчо працював, і весь свій вільний від роботи час проводив або за читанням літератури, в основному Біблії та книг філософського спрямування, або за написанням своїх власних творів, здебільшого духовного змісту. В основному, це були проповіді та бесіди на релігійні теми, більшість з яких батько переслав саме з заслання в приватних листах на Захід. Серед них була і добірка віршів, в яких також переважав релігійний зміст. Колишня табірна публіцистика батька, що зробила його широковідомим на Заході, тепер уже, так би мовити,

відійшла на задній план. На передній тепер виходять його релігійно-філософські міркування про сенс життя, співвідношення Добра і Зла, про вічність. Ці твори були досить прихильно зустрінуті в християнських колах на Заході, опубліковані в різних релігійних виданнях, в т. ч. перекладені на кілька мов. В цьому плані багато зробила д-р Анна-Галя Горбач з Німеччини, з якою батько вів активне листування. І саме тоді, коли ми з батьком були в Якутії, в 1981 році, вийшла друком у США книга його творів в перекладі на англійську мову під назвою *"Voice in the Wilderness"* (Голос в пустелі) з підрубрикою "Листи, звернення, статті". В той час книга мала досить широкий розголос серед християнських кіл, причому не лише українських, так як про це повідомляли в своїх численних листах до батька в Якутію віруючі різних національностей і конфесій. Всі ці події, інформація про вихід книги, неабияк підняли на душі батька тоді в 1981 р. і явилися додатковою спонукою для дальших творчих дій, не кажучи вже й про те, що це спричинило новий притік листів до нього звідусіль.

Отож, такі заочні контакти з "вільним світом", як тоді говорилося, неймовірно зігрівали батька на засланні, підтримували його дух. Як я уже згадував раніше, ставлення місцевого населення, серед якого було чимало українців, було співчутливе, хоча, звичайно, траплялися й винятки. В основному, його поважали за людяність, чесність, громадянську мужність, чого він ніколи не приховував. Однак, справжніх усвідомлених віруючих в Сангарі, фактично, не було, так що для нього, як священика, в цьому відношенні був вакуум. І лише в сусідньому селищі, що простягалося вздовж Лени, Смо-родинному, проживали дві сім'ї віруючих християн-баптистів, німців за походженням, за прізвищем

Мартенси, з якими батько міг досхочу поговорити на теми Біблії, релігії і т.д. Слід зазначити, що тоді, під час загального тиску на релігію зі сторони атеїстичного режиму, конфесійні розбіжності не відігравали такої ролі, як тепер. Тоді віруючі всіх християнських конфесій єдналися, гуртувалися, щоб протиставитись тоталітарному атеїзмові. Це вже пізніше, коли наступила справжня свобода релігії, конфесії почали поборювати одна одну в змаганні за душі віруючих. Почалася запекла конкуренція. Тоді ж, на початку 1980-х років, тим більше в умовах Якутії, зустріч справжніх віруючих була конче необхідною для їхнього душевного спілкування, а всі конфесійні розбіжності відходили на задній план.

Пам'ятаю, як уже через кілька днів після мого приїзду, батько сказав: "А сьогодні збираймося і підемо в гості до моїх добрих знайомих, німців, що мешкають у сусідньому селищі". Треба було йти по Лені, по так званому "зимнику" – почищеній екскаваторами сніжній дорозі на ріці, неподалік берега. Я був здивований неймовірною шириною замерзлої ріки, що вся була в торосах (стосах-нагромадженнях льоду) і ніжною гладдю розчищеної на "зимнику" різнокольорової льодової палітри під ногами. Йти приходилося кілометрів з п'ять, а то й більше, аж поки на засніженому обрії не показалося селище Смородинне. Там колись стояв концтабір в 30-40-х роках, і його залишки, якісь прямокутні стовпи і балки, моторошно вгадувались при в'їзді в селище. Потім батько познайомив мене з цією прекрасною сім'єю Мартенсів, мужніх, віруючих людей, що в умовах Якутії взяли на себе роль місіонерів-християн, і якщо їм вдавалося повернути хоч одну людину до Христа, вони були безмірно щасливі. Спілкуватися з цими людьми було неймовірно приємно, і ми завжди йшли до них в гості,

як на свято. Розмови велися, звичайно, довкола Біблії, цитувалося Святе Письмо, говорилося про Божу любов, милосердя, прощення. Кожна зустріч закінчувалася колінопреклонними молитвами, з незмінними подяками Богові за можливість спілкування. Саме такі люди впродовж двох з половиною років допомагали батькові переносити рутину заслання, в величезній мірі підтримуючи його на душі... Вже повернувшись в Україну, ми ще довго листувалися з ними, потім вони повернулися в Киргизію, де були їхні батьки, а в другій половині 80-х, під час перебудови Горбачова, як етнічні німці, виїхали в Німеччину...

Справжня весна наступала в Якутії десь наприкінці травня, коли на Лені починав скресати лід. А потім ще тижнів зо два тривав льодохід. В червні наступала коротка навігація, що продовжувалась до початку вересня, а там уже починались ранні заморозки. Літо було коротке й жарке, десь з кінця червня й до початку серпня. Зате загризали комарі, стояли білі ночі в першій половині літа, вода в Лені нагрівалась тільки край берега, а на дні стояв вічний лід. Ночами, час від часу, було чути завивання вовків, що вибігали з тайги на окраїну селища в пошуках поживи. Частенько ми з батьком прогулювалися вздовж Лени – головної окраси селища, заходили неподалік в тайгу, де на кожному кроці попадалися розмерзлі трупи тварин. Ген далеко за селищем виднівся вічно крижаний силует Верхоянських гір, де як говорили місцеві жителі, є вершини, куди ще не ступала людська нога. Природа була сувора, по-екзотичному красива, проте для здоров'я батька вона була особливо згубна. Низький атмосферний тиск, розріджене повітря, суворо континентальний клімат з різкими перепадами, – все це негативно відбивалося на його стані. Саме в Сангарі в

батька почалися перші серйозні серцеві приступи, чого раніше не було навіть у таборах. Проте, дух та оптимізм батька завжди брав верх, і він особливого значення цим приступам тоді не надавав. Я ж серйозно хвилювався за його стан здоров'я, і постійно молив Бога про те, щоб ми чимскоріше змогли повернутися звідси назад, в Україну, де нас з нетерпінням чекала мати...

А з України в цей час приходили невтішні звістки. На початок вісімдесятих років була повністю розгромлена Українська Гельсінкська Група, членом якої батько став на заслання. Всі учасники Групи були репресовані, деякі отримали повторний табірний термін, не виходячи на волю чи з заслання саме за приналежність до Групи. Всі активні інакодумці були репресовані, а хто залишився на волі, перебував у цілковитому страху й мовчанні. З Косова до нас писала мати, всіляко закликаючи батька до обережності, бо в Галичині на всю міць лютував КДБ, тероризуючи й переслідуючи колишніх політ'язнів та їх сімей. Батько підтримував листування з багатьма тодішніми політзасланцями, собратами по Сибіру, як Михайло Осадчий, Зіновій Красівський, Іван Світличний та ін. Всі вони передавали невтішні відомості з України: заарештували того й того, засудили того-то, і так без кінця. З Канади до батька писав його багаторічний прихильник і покровитель о. проф. Іван Чинченко, який навіть почав застерігати батька від повернення в Україну: "Вас, отче, знову посадять, як посадили Стуса, а вже нещодавно Кандибу, Гориня та інших. Кращедесь пересидіти ці неспокійні роки в Росії, де чимало українців, там ще можна якось вціліти". Однак, батько цілком ясно усвідомлював, що іншої дороги, крім України, у нього немає, і що б там не було в майбутньому, слід, не думаючи, повертатись на рідну землю.

І ось наступив той довгоочікуваний вересневий день 1981 року, коли батькові було офіційно заявлено, що термін його заслання закінчується, і він вільний повертатися на Україну. Ми з трепетом почали збирати речі і чемодани. Близькі люди зворушливо попрощали, навіть колишні сусіди по гуртожитку, яких ніяк не можна було запідозрити в особливих симпатіях до батька, зокрема жінки, прощали його із слізьми на очах.

В Якутії стояв вересень, густо опадало листя з дерев, починалися заморозки, скоро мала закінчитися навігація на Лені, отож ми ще скористалися нею і вирушили до Якутська на пасажирському катері типу "Ракети". Кількагодинне плавання по Лені, наче по морю, так як дуже часто другого берега видно не було. Прощальні ландшафти якутської землі, суворої тайги, дикої неосвоєної природи. Населених пунктів, за чотири години нашої подорожі по ріці, майже не було видно. І ось ми уже в Якутську. Перед від'їздом з Сангару батькові дали на руки специфічний маршрутний "лист слідування", як таким, що звільняються з місць позбавлення волі; і згідно з ним він мусив реєструватися в міліції на кожному пункті прибуття, чи то на вокзалі, чи в аеропорту, і так по всьому маршруту його слідування аж до Косова, що звичайно, створювало додаткові проблеми в дорозі.

І знову все той же дерев'яний, утеплений аеропорт в Якутську, все та ж проблема вильоту звідти. Тільки тепер уже була зворотня дорога на захід, і саме це вселяло надію! Батько вирішив по дорозі заїхати в Харків, і відвідати там свою родину: стареньку матір, що проживала під Харковом і двох своїх братів, так наче відчував, що більше їх не побачить. Прямого рейсу з Якутська до Харкова не було, так що довелося летіти до вже знайомого мені Новосибірська. Тут вже відчувалась певна

подоба нашої європейської осені, було помітно тепліше, ніж в Якутську, і якось затишніше. З Новосибірська вирішили добиратись на Україну поїздом, – як не як, а це вже був, за сибірськими мірками, – "материк". Нам саме пощастило, бо з вокзалу, в ті години, відправлявся прямий поїзд до Харкова.

Дорога на Україну тривала десь біля трьох діб. По історичній Транс-Сибірській магістралі, побудованій ще за царату каторжниками. Пересікли Уральський хребет (Уральські гори чимось нагадали нам з батьком Карпатські), місто Златоуст, де проходить кордон між Європою та Азією, європейську територію Росії з її березками та сосновими борами, і ось уже той довгоочікуваний кордон між Росією та Україною на рубежі Харківської області; ось вже значно м'якша природа, значне потепління як на кінець вересня, сонячні дні, яких так прагнеш живучи на Півночі. Ось уже та довгоочікувана Україна, якої батько не бачив з 1972 року!

Слід зазначити, що всю цю дорогу, з Новосибірська до Харкова, батько перебував у якомусь особливо піднесеному настрої, і чим далі поїзд прямував на захід, тобто ближче до України, тим більше цей настрій посилювався. Він стояв в коридорі купе, з високо піднесеною головою і, не відриваючись, дивився на краєвиди, що пропливали за вікнами вагону, і щось про себе чи то декламував, чи наспівував. Неначе відчував, що його чекає щось особливе і величне на цьому кінцевому етапі свого повернення на рідну землю, наче був певен якоїсь особливої місії, що має бути покладена на нього в цей період його життя... Проте, якби тоді, у вересні 1981р., хтось був би передбачив, що рівно через десять років розпадеться СРСР і постане юридично незалежна Україна, ніхто б цьому, звичайно, не повірив, а всі називали б це

"маячнею божевільного". І якби хтось тоді ж сказав, що, через якихось дванадцять років з того часу, батько буде інтронізований в соборі Св. Софії в Києві, як Патріарх Київський і всієї Руси України, цьому б тоді, тим більше, ніхто не йняв віри!

Однак, я впевнений, що саме тоді, в часі свого повернення в Україну, батько в душі щось подібне передчував інтуїтивно, а інтуїція в нього завжди була дуже сильно розвинута, і в поїзді він кілька разів повторював про себе і в своїй манері: "Попереду нас чекають великі діла!" Я ж в душі лише молив Бога, щоб повернення батька було щасливе, і щоб обійшлося в дорозі без будь-яких ексцесів чи провокацій, що тоді було дуже поширеним явищем відносно дисидентів. Про те, що буде в майбутньому – не думалося зовсім.

Неподалік від Харкова було село Мілова, на березі мальовничої річки Сіверський Дінець, де проживала наша бабуся Анна Романюк, якій вже було тоді біля вісімдесяти років, а також середульший брат Дмитро. Батько провідав їх відразу по прибутті на Україну, наче відчуваючи, що більше їх не побачить. Була зворушлива зустріч із хворою, немічною матір'ю, що не бачила свого сина кілька десятиліть! Батько ще записав на магнітофонну стрічку розповідь баби про те, як в 1944 р. їхню сім'ю вивозили до Сибіру, про їхнє поневіряння на засланні, смерть діда Омеляна, загибель брата Танасія і т.д. В Харкові батько провідав ще свого наймолодшого брата Володимира і, провівши загалом на Харківщині щось із три дні, серед гірких споминів і сліз рідних, вирішили повертатися додому... Ми сіли на поїзд, що йшов до Львова. Так сталося, що тоді відбулася чи не остання зустріч всієї родини Романюків. Баба Анна померла в 1986 р., переживши на рік смерть нашої матері в

Косові в 1985 році. Молодший брат Володимир помер від інфаркту в 1991 р. прямо біля свого заводського станка. І лише брат Дмитро залишиться в живих, переживе батька, і буде присутній на його похороні. Я ж, з огляду на всі минулі події, тепер можу лише завдячувати Богові, що з того часу – від 1981 р. – він дарував батькові ще майже 14 років повноцінного життя, за які він встиг так багато, як на одну людину, звершити! А що було б, якби Господь дарував батькові ще якихось хоч 3-4 роки в додаток до того терміну?! Скільки б ще добрих, вагомих справ він міг би звершити на благо і Української Церкви як Патріарх, і самої України як громадянин-патріот! Адже саме це було основним сенсом його життя! Та, очевидно, "терміни" вже були остаточно підведені "зверху". Але тепер наш поїзд наближався до Львова. І на той час головне було те, що батько перебув заслання і повертався в Україну! Як говориться, всім ворогам на зло, бо в нього їх завжди було без ліку... Починалося нове життя. Закінчувався вересень 1981 року.

ДИТЯЧІ ВРАЖЕННЯ. КОСМАЧ

А тепер хочеться повернутись розповіддю на кілька десятиліть назад, ще до мого народження. Як я уже згадував раніше, у 1958 році батькові з матір'ю було дозволено повернутися з магаданського заслання на рідну землю. Уже була хрущовська "відлига" і офіційно закінчився термін їхнього пораження в правах. Вони поселилися у м. Косові тодішньої Станіславської обл., неподалік від рідного батькового села Химчина. Мати ж була родом з Волині, з хутору Скоморохи, що біля Рівного, і ми туди час від часу навідувались в гості. І мої перші дитячі враження чомусь були пов'язані саме з Волинню, з тим розлогим затишним хутором, з густим родючим садом, серед широких полів з ланами жита і пшениці, з дідусем і бабусею по материній лінії...

Треба сказати, що під час першого ув'язнення, в сталінських таборах, батько прийшов до глибокої віри в Бога. Ще з ранніх дитячих років в нього було закладене традиційне релігійне почуття, він змалку, у своєму рідному Химчині, прислуговував священику у вівтарі. В таборах це почуття підсилилось ще й тим, що разом з ним сиділо чимало віруючих людей, серед яких попадалися особи непересічного рангу: єпископи, керівники церковних юрисдикцій різних деномінацій; серед них були і православні, і греко-католики, протестанти, старообрядці, істинно-православні та ін. Вони тоді гуртувалися всі воєдино; незважаючи на релігійні розбіжності, всі разом ділили одну баланду. Саме в цих таборах, не без впливу ув'язненого духовенства, батько повністю простудіював Біблію, перечитав багато релігійної літератури, що в той час там підпільно зберігалася. Саме

тоді він твердо постановив собі: якщо вдасться вийти живим з цього гулагівського пекла, – на волі прислужу себе служінню Богові і Церкві. Уже підчас магаданського заслання це рішення остаточно викристалізувалося: батько посилено вивчає богослов'я, філософію, дістає потрібну літературу, де тільки може. В Магадані працював кіномеханіком, а весь вільний час проводив за книгами.

Отож, коли вони з матір'ю в 1958 р. повернулися в Косів, батько відразу поступає на дворічні Вищі Богословські курси, що тоді були створені у Станіславі, при єпархіальному управлінні. Рівень викладачів на тих курсах був досить високий: всі вони були випускниками Богословської Академії у Львові, що діяла ще до війни, а чимало з них закінчували богословські студії в Інсбруку, Брюсселі та Римі. Фактично, це була колишня знаменита греко-католицька школа богослов'я, проте на той час, після 1946 р., цілковито переорієнтована на православ'я, т. зв. "школа Гавриїла Костельника". На початку 60-х років, коли наступить чергове, тепер уже "хрущовське" гоніння на Церкву, всі подібні курси при західно-українських єпархіях позакриваються, а професура буде відправлена за штат, без права служіння. Так Радянська влада відплатить тим добрим богословам високого рівня, які, дійсно керуючись в складний час принципами духовної соборності України, прагнули "переорієнтувати" колишню уніатську Галичину на православ'я. Залишиться лише кілька офіційних "радянських" семінарій і дві академії з суто схоластичним викладом богослов'я: в Одесі, Загорську та Ленінграді. І пізніше, в 60-х роках, коли батькові все-таки доведеться навчатися в Московській духовній семінарії, і він порівнюватиме рівень викладів і лекцій в обох школах, які йому довелося пройти, то таке порівняння ніколи не виходило на користь

московських шкіл. Отож батькові на той час ще пощастило пройти богословські курси старої академічної "не-радянської" виправки, і на все життя зберегти неординарний, несхоластичний, а творчий, синтезуючий підхід в богослов'ї, що завжди відрізняло його від консерваторів московського стилю до кінця життя.

В 1959 р. там же, у Станіславі, батько був висвячений у сан диякона, і своє дияконське служіння проходив у Косові та довколишніх селах. Того ж року, в Косові, народився і я. Свого будинку ми ще не мали, а проживали на квартирі колишнього батькового собрата по Колимі Йосипа Мартинюка, що став мені хресним батьком, і взагалі, ця людина пізніше чимало допомогла нашій сім'ї. Так тривало до 1961 р. В цьому році батько, закінчивши Богословські курси, не отримав права на висвяту в сан священника: починались хрущовські репресії на Церкву. Вся церковна влада на місцях була не в руках архієреїв (чимало з них були порядними, але заляканими людьми), вся влада була сконцентрована в руках т. зв. "уповноважених" в справах релігій. А на Західній Україні майже всі вони були колишніми енкаведистами, що воювали з оунівським підпіллям, отож всі прекрасно знали справу колишнього репресованого Василя Романюка, як непримиренного націоналіста і бандерівця", саме такі титули характеризували батька у звітах Ради в справах релігій. Отож, про висвяту в сан священника в тих умовах батькові не було чого й думати, і він в 1961 р., залишивши нас з матір'ю в Косові, поїхав в Сибір, до свого знайомого єпископа Веньямина, що мав кафедру в Омську. Єпископ Веньямин, з яким батько деякий час в 40-х роках сидів в колимському таборі, прийняв батька дружелюбно і влаштував дияконом при своєму кафедральному соборі, однак на той час вже був тяжко

хворий і перебував під сильним пресом КДБ, так що хіротонізувати батька також не зміг. І батько, прослуживши в Омську дияконом щось із півроку, побачивши, що й тут справа з висвятою не піде, повернувся до Косова, так як сім'я, фактично, була без засобів для існування.

Ав Косові уже чекали інші проблеми. Зарозпорядженням зверху батька заново в Косові не прописали і дали термін, щоб виїхав з Станіславщини. Тоді всі ми втрьох були змушені терміново переїхати на Харківщину, де в той час, уже після повернення з сибірського заслання, проживала батькова родина: мати і двоє братів. Ми поселилися в селищі Курган, поблизу м. Балаклеї, де батько знову, як і в Магадані, почав працювати кіномеханіком. Так ми прожили до 1963 року. І саме там, на Харківщині, з'являються мої перші дитячі враження про батька, яким я його бачив тоді, в свої неповні 3-4 роки.

...В 1972 р., коли батька судитимуть в Івано-Франківську на повторний десятирічний термін, серед інших, буде кілька свідків з Харківщини, що в тих роках спілкувалися із батьком. Всі вони, тепер залякані органами КДБ, колишні його добрі знайомі, одноставно твердитимуть, що "Романюк завжди був настроєний по-антирадянськи, не приховував своїх симпатій до націоналізму, ненавидів Рад. владу" і т.д. Саме на Харківщині, в тому зрусіфікованому, напівшахтарському регіоні, де поодинокий український патріот був помітний за кілька верств, на початку 60-х років КДБ почало негласно "мотати" на батька нову кримінальну справу. І я досить виразно пам'ятаю тоді, з перших років свого життя, як батько своїм характерним гучним голосом постійно відстоював свої позиції перед шовіністами всіх мастей, що ненавиділи все українське. О, я до кінця свого життя пам'ятатиму отой особливий гучний

голос, притаманний лише йому одному, голос, що його не можна було сплутати ні з яким іншим в світі! Він так само безкомпромісно лунав із мордовського табору, будучи почутий на весь світ; так же гучно лунав із Канади й Америки по закордонному радіо під час вимушеної еміграції; так же запально й енергійно він звучав і з Патріаршого престолу в Києві на схилі літ! І мені дуже часто здавалося, що сенс в моєму житті існує доти, доки я чую поряд оцей рідний батьків голос, який завжди стимулював, завжди давав наснагу до життя! І тоді, на початку 60-х років на Харківщині, мені врізався в пам'ять той безкомпромісний тон батька в відстоюванні своїх національних інтересів. Вже тоді справа доходила до гострих словесних сутичок, подекуди, навіть, до спровокованих бійок, але батько ніколи своїх позицій не здавав. Мене також вчив говорити виключно українською мовою, що в тодішньому російськомовному морі Донбасу, уже саме по собі, було неабияким викликом. Через що тоді уже попадалося й мені – за україномовність – від моїх російськомовних ровесників, в унісон батькові. Так що вже мої перші дитячі враження були сповнені сутичок, протистояння і морального опору, що його чинив батько озвірілим шовіністам, і це, причому, на своїй рідній українській землі.

Між іншим, публіка, що проживала на той час в Кургані, це були, в основному, шахтарі російського походження або, як казав батько, асимільовані хохли, люди, що не приховували до України свого ворожого або, в кращому разі, байдужого ставлення. І зрозуміло, що батько серед них був чи не останнім з могіканів, що стояли на захисті свого українства. Проте, не дивлячись на все це, авторитетом і повагою він користувався і там, через що чимало тамтешніх обивателів, випивши чарку-дві, гово-

рили між собою: "Романюк хоть и бандера, но человек хороший!" Зрозуміло, що "бандерами" в той час називали всіх, хто походив з Західної України. Проте, батько такою назвою лише гордився...

В 1964 р. батько цілком несподівано отримав телеграму з колишнього Станіслава, а тепер уже перейменованого Івано-Франківська від єпископа Йосифа (Сабодаша), що був там на кафедрі: „Приїжджайте терміново в єпархію". Як виявилось пізніше, несподівано помер в Івано-Франківську уповноважений Бібіков, колишній енкаведист і гроза всіх священнослужителів області, заклятий ворог батька, саме той, хто найбільше блокував його висвяту в сан священника. І єпископ Йосиф, місцевий галичанин, в душі український патріот, колишній греко-католицький священник, що завжди прихильно ставився до батька, висвячував його в сан диякона в 1959 р. тепер договорився з новим, менш агресивним уповноваженим, щоб той дав згоду на його висвяту. Підходила до закінчення ера Хрущова, ще тривали останні місяці відлиги. Так зовсім несподівано ми всі знову опинилися тепер уже на Івано-Франківщині.

Хіротонія батька в священника відбулася в Вербну неділю 1964 р. в Івано-Франківському кафедральному соборі. Я смутно пригадую ту хіротонію, коли стояв із матір'ю в переповненому храмі, і що мене тоді, мало-го, найбільше вразило, це те, що під час акту висвяти, у вівтарі, батько кілька разів падав на землю ниць. Я ще тоді не усвідомлював, що це були звичайні земні поклони під час хіротонії. А хор в цей час могутніми голосами заспівував: "Аксіос, аксіос, аксіос!", що значить: "достойний, достойний, достойний!" Мати стояла зі слізьми радості на очах, я відчував лише, що з батьком відбувається щось особливе. Було і радісно, і, водночас,

тривожно. Наче, передчувалося, що слідом за цією висвятою стоїть важка і терниста дорога священства...

Першою парафією, куди направили батька в 1964 р., було село Новоселиця Снятинського району. Це був край Покуття, затишний, зелений, з густими фруктовими садами й родючою землею-чорноземом. Люди були відносно спокійні, мирні, так що ніяких особливих ексцесів тут у батька не траплялося, за винятком дрібних конфліктів із владою та сільськими активістами-атеїстами, що переслідувало його практично на всіх парафіях. Ціллю всіх тодішніх сільських "активів" було придушення релігії на селі, а виходило так, що батько всюди її піднімав. Крім Новоселиці батько обслуговував також сусідні села Джурів і Попельники. Тоді ж батько поступив заочно в Московську духовну семінарію, а потім і в академію, однак закінчити академії йому не дали; в 1970 р., коли почалися безпосередні переслідування батька, він був виключений звідти під надуманим приводом.

За ті кілька років, що батько пробув тут, значно збільшилося число тих, що відвідували Божі храми, громади почали рости, в кожному селі були зорганізовані церковні хори, авторитет батька почав поширюватися і на інші довколишні села Снятинщини, що безпосередньо не входили в його юрисдикцію. В його церкви почали ходити люди і з інших сіл, багатьох, зокрема, привертала проповіді батька, що відрізнялися від інших. Саме там, в Новоселиці, в 1966 р. я пішов в перший клас, і там вперше зіткнувся з тими колізіями, що потім супроводжуватимуть мою долю на довгі роки, несучи на собі "печать" відповідальності за батька, саме як син попа". Як відомо, тоді була епоха войовничого атеїзму, і дітям шкільного віку, фактично, було заборо-

нено відвідувати церкву. Мене ж батько брав мало не на кожну свою відправу: в неділю, свята, на вечірні. Саме там для мене відкрилася краса і гармонія церковних відправ візантійського обряду і відвідування Божого храму приносило справжню естетичну насолоду. В школі все це розглядалося як порушення дисципліни, і батькові постійно приходилося воювати з дирекцією школи, щоб відстоювати права всіх дітей ходи в церкву. І все-таки, не дивлячись на всі ці дрібні "передряги", життя в Новоселиці для батька і матері було відносно спокійним, однак все це було не для його характеру. Його завжди щось штовхало на інші, більш войовничі позиції.

Психологічно батько був скроєний так, що не міг довго всидіти на одному місці в більш-менш спокійній, нормальній обстановці; його завжди тягнуло туди, де конфлікт, де протидія, і цією рисою, між іншим, він відзначався до останніх днів свого життя. Мені часто здавалося, що батько міг нормально функціонувати лише в умовах якогось бойового протистояння, там він знаходив себе, свою суть. Одним словом, в Новоселиці батько продержався до 1968 року, і тоді ж отримав направлення в с. Космач Косівського району, де й опинився в самому вирі боротьби та конфліктів...

Треба сказати, що село Химчин, де народився батько, безпосередньо не входило в етнографічні кордони Гуцульщини, це було Підгір'я, – етнографічно ближче до регіону покутського; і людей, що проживали тут, не називали гуцулами, проте батько чомусь любив називати себе саме гуцулом, можливо, через відносну географічну близькість регіону, і тому до Гуцульщини, до Карпат, у нього завжди було особливе ставлення. Отож, коли в 1968 р., в єпархії, він довідався, що в Космачі якась конфліктна ситуація, через що немає зараз священика, він

відразу попросився туди. І хоч "уповноважені" знову чинили всілякого роду перешкоди, щоб не допустити батька туди, призначення він все-таки отримав, в першу чергу, через прихильність того ж архієпископа Йосифа. І так, того ж року ми переїхали в Космач, ще не знаючи того, якими трагічними наслідками для батька закінчиться це призначення...

Село Космач знаходилось серед карпатських гір, серед неймовірно мальовничої природи з її хвойними лісами, дзвінками потоками, скелями, водоспадами і всім тим, чим славився Карпатський край. В тодішнього дисидента, історика Валентина Мороза був досить гарний опис Космача і його мешканців в публіцистичному нарисі "Хроніка опору", який згодом йому інкримінували як антирадянську агітацію та пропаганду. Він досить вдало підмітив ті особливості, що характеризували Космач і його, так би мовити, духовний мікроклімат.

"Широке гніздо між горами – Космач. Засіяні на кичерах гуцульські хати – мов розсип цимбалів. Безкінечне мереживо з вориння, темні смереки, блакитний контур верхів на горизонті. Первісний поганський триптих: шум потоку, зрідка озиваються дзвіночки на худобі і далеко-далеко собачий гавкіт" (В. Мороз, "Хроніка опору", Самвидав, 1970 р.).

Але не тільки прекрасною природою характеризувався Космач. Це село, славилось ще й тим, що тут був епіцентр історичного руху Опору гуцулів, як писав той же Валентин Мороз. Ще від часів опришків Олекси Довбуша (якого вбили в Космачі) і до опору ОУН-УПА в 40-50-х роках ХХ ст., де найдовше, в горах, протрималися боївки повстанців, і де тривали найзапекліші бої. Крім цього, Космач був Меккою української інтелігенції, особливо львів'ян, починаючи ще з передвоєнних

30-х років і кінчаючи т. зв. "дисидентським" періодом 70-х. У 1963-64 рр. тут знімався фільм С. Параджанова "Тіні забутих предків" (що потім здобув всесвітнє визнання), через що із старої "Довбушівської" церкви був викрадений знаменитий іконостас з XVIII ст., на захист якого виступила вся прогресивна укр. інтелігенція того часу. Словом, в Космачі постійно вирували пристрасті, і то завжди на національно-культурному ґрунті.

І ось в це село в 1968 р. потрапляє священник Василь Романюк. І відразу, буквально з першого дня, починаються конфлікти із головою парторганізації села (він же й директор школи), головою сільради та іншими сільськими активістами-манкуртами, спочатку через відвідування церкви мною, потім через відвідування церкви дітьми села взагалі, а відтак і всіма іншими ідеологічними справами. В цих питаннях батько, як завжди, був безкомпромісний; він не тільки показово водив в церкву мене, як приклад усім іншим, він закликав всіх віруючих, щоб приводили дітей у храм Божий, наголошуючи, що саме за дітьми стоїть наше майбутнє, ким ми їх виховаємо, тим і матимемо. В умовах атеїстичного курсу держави це вже, саме по собі, було неабияким викликом. Мало того, в своїх проповідях батько закликав віруючих всіляко берегти свої релігійно-національні традиції, підтримувати колядки, щедрівки, гаївки і все те, чим споконвіку славилася гуцульська земля. Закликав зберігати свою гуцульську ношу – неймовірно красивий, оригінальний гуцульський одяг – стрій, що найбільше славився саме в Космачі.

"...Сам Космач – унікально обдароване село, рідкісний спалах талановитості. Якась дивовижна концентрація талантів дивовижна навіть для Гуцульщини, такої щедрої на них! Найкращі писанки космацькі, найкращі

вишивки – космацькі, найкращі музики – з Бабинопілля (присілок Космача). А Новаківський, а Смольський, а Мороз? Всі вони теж – Космач. Скількох художників пробудило це село – з того часу, як зробилося Меккою для укр. митців? Якщо вже вішати охоронну табличку, то хіба при в'їзді в село: – Космач. Історична пам'ятка. Охороняється законом." (В. Мороз, "Хроніка опору").

Ще були живі ті гуцули, що наче уособлювали собою всю бурхливу історію боротьби українського народу в ХХ столітті, і з якими батько так любив спілкуватися! Деякі з них воювали ще в Гуцульському курені Січових Стрільців за Австро-Угорщини, воювали за УНР під проводом Євгена Коновальця, а потім взяли до рук зброю в лавах УПА. Я пам'ятаю їх в церкві, коли вони стояли на почесному місці, в вишитих сорочках і киптарях, обвішані тайстрами і тобівками, по-молодечому стрункі, з військовою виправкою. Всі носили, як правило, пишні вуса і довгі зачіски, словом найтиповіші гуцули, що наче походили з повістей Коцюбинського чи Хоткевича. Тоді їм всім вже було далеко за сімдесят, всі вони пройшли ГУЛАГ, але були якісь неймовірно міцні й характерні, і саме вони "робили обличчя" тодішньому Космачеві, створювали його своєрідний національний тип. (Тепер уже цих людей давно немає, немає таких характерних типів; і Космач, поступово, сам по собі, втрачає свій колишній неповторний колорит; і якщо представники інтелігенції їздять туди на творчу роботу, то тепер, здебільшого, для опису мальовничої природи Карпат...).

На той же час, наприкінці 60-х років, потрапивши в Космач, побачивши і відчувши всю оцю дивовижну спадщину села, свящ. Василь Романюк всіляко стає на її захист. Організуються петиції до влади з приводу рідкісної, побудованої без єдиного цвяха, старої Довбушів-

ської церкви з XVIII-ст., що невмолимо руйнується, на захист її іконостасу, що був вивезений невідомо куди під час зйомок фільму "Тіні забутих предків". Батько скуповує рідкісні старі гуцульські речі у старожилів села і організовує у своїй квартирі власний музей гуцульських експонатів, що привертає увагу приїжджих туристів. Все це, як і суто церковне служіння батька, його проповіді, його власна постава в обороні Церкви і культури, не могло залишитись непоміченим ні для широких кіл інтелігенції, що приїжджала в Космач, ні, зрозуміло, для органів держбезпеки, що вже тоді, приблизно, з 1970 р., почали готувати для батька нову кримінальну справу за його, так би мовити, "націоналістичну активність".

Слідом за суто творчою інтелігенцією, в Космач почали навідуватись дисиденти, правозахисники – люди, що вже на той час були в стані свідомого двобою з тоталітарною системою. Першим був Валентин Мороз, сміливий талановитий публіцист, що зовсім недавно вернувся з мордовських таборів. Саме з ним першим, через його часті поїздки до Космача, і познайомився батько, вийшовши на тодішній правозахисний рух. В. Мороз був частим гостем в оселі батька, через нього батько познайомився і з іншими дисидентами, як В. Чорноволом (якого батько хрестив у Космачі), М. Осадчим, І. Світличним, П. Заливахою, подружжям Калинців та багатьма іншими, що відвідували його в Космачі. Коли в 1970 р. В. Мороз був повторно заарештований і засуджений вже на 14 років (!), то батько був серед числа тих, хто першими відкрито виступили на його захист. І тоді по радіо "Свобода" з Мюнхену вперше в ефірі пролунало прізвище свящ. Василя Романюка, через що батько був дуже піднесений на душі. Однак, це стало вже прямим приводом для атак на нього зі сторони КДБ.

Я пам'ятаю перший обшук в нас на дому в 1970 р. в справі все того ж Валентина Мороза, коли працівники КДБ буквально перевернули вверх дном все в кімнатах, шукаючи якоїсь міфічної "антирадянської" літератури. Фактично, нічого й не знайшли (тоді такої літератури ніхто вдома не зберігав), за винятком кількох книг до-революційного видання і кількох приватних листів до батька, які оцінили, як "антирадянські". І відтоді почалося безпосереднє гоніння на батька і на всю нашу сім'ю.

Проте, оселя свящ. Василя Романюка надалі була пристановищем для тих представників національно-свідомої інтелігенції, що продовжували приїжджати в Космач. Пам'ятаю, як в ті роки в нашому домі побували такі відомі діячі, як письменник Борис Антоненко-Давидович, поет Іван Гнатюк, багаторічний політ'язень Данило Шумук, художник Панас Заливаха, а також уже згадувані В'ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий, Ігор Калинець та багато інших, більш і менш відомих, представників інакомислячої інтелігенції. Для мене тоді всі ці люди були "героями нашого часу", адже вони не боялися протистояти системі, знаючи, що їх за це чекає. Через деякий час батько опиниться із багатьма з цих людей у спільних концтаборах, і їм прийдеться разом долати довгі роки буднів за колючим дротом. Боротьба на волі буде продовжуватись боротьбою за ґратами, і саме там багато з цих людей стануть широко відомими в світі, в тому числі й батько. І щоб там пізніше не теревенили про дисидентів різні "ура-патріоти", коли вже можна було про це говорити, а на той час, на період отих "застійних" десятиліть, десть з кінця 60-х й до середини 80-х років, дисидентство було єдиною силою, що відкрито протистояла системі і по-справжньому боролась за національне відродження України.

Слід зазначити, що я вже в ті часи, завдяки батькові, досить виразно усвідомлював "хто є хто" в тодішніх умовах і розумів позицію батька в цьому плані. Це було зумовлено ще й тим, що не дивлячись на мій дитячий вік (ще коли мені було років 9-10), батько досить відверто говорив зі мною про все, в т. ч. й про становище України, про те хто її вороги, і що найстрашніше, говорив про те, що його можуть будь-коли заарештувати за його позицію. Усвідомлення цього дало мені трагічний відбиток на все життя, адже всі наступні роки приходилося жити під пресом КДБ та місцевої влади, при постійному шантажі і провокаціях. Мати тяжко переживала за батька, вона була дуже побожною людиною, і постійно проводила час в молитвах і постах за батька.

Однак, не дивлячись на все, життя продовжувалось, батько далі служив в космацькій церкві, і всі ці конфліктні невзгоди з властивими компенсувалися життям серед чудесної природи карпатських гір і спілкуванням з людьми, що були близькі батькові по духу. Космач було досить велике село, з сімома тисячами населення й тридцять двома присілками, що були розташовані, часом, дуже далеко один від одного, по через гірські хребти. І батькові приходилося часто ходити з одного кінця села в інший, виконуючи різні священнічі треби: освячення домів, сповідь і причастя хворих. Тому для мене було завжди свято, коли, скажімо, на канікулах, влітку, батько брав мене з собою в ці походи. Ми йшли серед лісів, гір, полонин, насолоджуючись тією дивовижною природою, і якісь особливі, ні з чим не порівняні, запахи карпатської природи запам'яталися мені з того часу й на все дальше життя, не покидаючи згодом ні в Росії, ні в Канаді. І якщо говорити про найбільш мальовничі враження, що ввійшли в моє дитинство, то це, безумовно,

був Космач! Батько ж просто упивався тією природою. Вже більшими гуртами ми ходили на найвищі вершини Космача гори Лисину і Грегит; там, в захмарній висоті, над полонинами, серед скель, видно було майже весь основний хребет Карпатських гір: з Чорногорою, Говерлою, хребет, що тягнувся аж до Румунії. Ці краєвиди були неперевершені. Споглядання цієї природи, життя серед гір було тим стимулом, що давав змогу батькові витримувати тиск влади і надихав його неймовірною енергією; і як потім неодноразово говорив батько, спомини про свої рідні гори допомогли йому пережити два ув'язнення і заслання. Вони ніби давали йому додаткову наснагу і стимул навіть у таборах...

Окремо слід сказати про суто церковне служіння батька. В неділі і свята досить велика за обсягом космацька церква була переповнена людьми, причому не лише з самого Космача, а й з довколишніх сіл. В церкві завжди було повно молоді. Всі вінчалися, чого в інших церквах не було, всі хрестили дітей. Щоб послухати батькові проповіді, з'їжджалися звідусюди. Адже тоді в області ніхто так відкрито і сміливо не говорив. В церкві завжди було чимало туристів, приїжджої інтелігенції, особливо це ставало помітно в літню пору. Поступово прізвище священика Романюка стає відомим в загальноукраїнському масштабі, про його пастирську й національно-просвітницьку діяльність інформує самвидав та закордонне радіо, його заяви та листи, починаючи з 1970, друкуються за кордоном.

Проте, Космачем не обмежувались мої тодішні дитячі спомини. Ми багато подорожували з батьком і матір'ю. Часто їздили у Львів, Івано-Франківськ, на Волинь (до родичів матері), в Почаїв і т.д. Особливо запам'яталася мені наша перша сімейна поїздка в Київ влітку 1970

року; ми зупинилися в художниці Галини Севрук, що часто приїжджала в Космач, і мали нагоду щось понад тиждень любитися красою Києва, його музеями й пам'ятними місцями. Побували в Каневі, відвідали оселі багатьох визначних людей: Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Світличного, Михайлини Коцюбинської, Алли Горської та ін. Відтоді Київ також запав мені в душу, і я б ніколи не міг подумати, що через багато років доведеться проживати в Києві і батькові, займаючи високий церковний пост, і мені самому, уже зі своєю власною сім'єю. А тоді, в 1970-му, неповторна панорама міста над Дніпром, з його золотoverхими соборами, запала в душу так же міцно, як і мальовничі краєвиди Карпат. Що ж до батька, то в нього завжди відчувалось якесь особливо трепетне відношення до Києва ще відтоді, він постійно говорив про "дух і містику Києва", як духовного центру України.

Неймовірна активність батька в Космачі, його зв'язки з тодішнім дисидентським рухом обірвали терпець атеїстичної влади і органів КДБ на початку 1971 року. В лютому місяці батько, під тиском кадебістської Ради в справах релігій, був переведений з Космача, з Гуцульщини, – знову в край Покуття, в село Прутівку, що біля Снятина. Зрозуміло, що для батька це було неабияким ударом, адже за неповні три роки він серцем зрісся з Космачем і його людьми. Парафіяни також гірко переживали розлуку зі своїм пастирем. На прощальній Службі Божій, на свято Стрітіння, в переповненому храмі люди стояли зі слізьми на очах. Велика частина тих добрих, віруючих людей за цей час стали нам, як рідні. Однак, іншого виходу не було, і влітку 1971 р. нам довелося остаточно переїхати на нове місце проживання. При виїзді з Космача батька прощали зі слізьми на очах, а деякі жінки, буквально, ридали...

Село Прутівка (колишнє Карлів) було розташоване на березі розлогої річки Прут. В селі була гарна мурована церква, збудована в стилі Володимирського собору в Києві, гарний хор, люди були відносно спокійні й мирні, таких ексцесів, як у Космачі, не було. Однак не було й того пафосу, того протистояння й боротьби, які були частиною батькового ества, про що я уже раніше згадував. Разом з Прутівкою батько обслуговував ще й сусіднє село Будилів – по через Прут. Ми проживали на квартирі в однієї бабки в центрі села, і ніхто не думав, що це буде останнє наше з батьком пристановище в скитальщині по чужих квартирах. Сталося те, що в 1971 р. ми по через батькового кума, а мого хресного Йосипа Мартинюка з Косова, купили там невеличкий будинок з садком і городом, але через те, що батька в Косові ніяк не прописували, мусили цей будинок зареєструвати на ім'я мого хресного батька, і вирішили відразу туди не переїжджати, а через якийсь час, влітку, коли я закінчу школу.

Однак всім цим планам довелося карколомно зрушитися. В січні 1972 р., під час масової хвилі арештів в Україні, батька заарештують саме в Прутівці, а ми з матір'ю переїдемо в Косів, уже до свого дому, влітку 1972 року. Батько ж потрапить до своєї хати аж восени 1981 року, коли ми з ним приїдемо з його якутського заслання...

Десь в середині січня 1972 року в Україні почалися масові арешти національно свідомої інтелігенції: в Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську та інших містах. Батько ще встиг почути про ці арешти по закордонному радіо, і вже тоді серцем відчув, що, можливо, скоро така доля спіткає й його. Він уже заздалегідь готував нас з матір'ю до цього. І хоча всерйоз не хотілося в це вірити, адже ми бачили, що батько нічого протизаконного не діяв, все таки в душі відчувалося наближення якогось лиха.

І ці передбачення справдилися. Він все-таки наступив, отой, можна сказати, найчорніший день мого дитинства, – день 20 січня 1972 року, коли вдосвіта до нашої квартири ввалилося з десятків людей в цивільному, разом з "понятими" – свідками, і пред'явили ордер на обшук. Ми всі якось відразу інтуїтивно відчули, що на цей раз так просто не закінчиться, як в минулому. І дійсно, після кількогодинного обшуку, так і нічого конкретно "антирадянського" не знайшовши, органи безпеки повезли батька на чорній "Волзі" в Снятин, начебто для вияснення якихось обставин. Ми всі прощалися зі слізьми на очах, хоча батько був удавано бадьорий. І так ми були розлучені на довгий час. Офіційне звинувачення і ордер на арешт були висунуті десь через два тижні в Івано-Франківську, про що й повідомили мою матір, а ми більше до суду з батьком й не побачилися. Почалося слідство, що тривало десь з півроку, і в червні 1972 р. в Івано-Франківську, на закритому судовому засіданні, батько був засуджений на драконівський, за тодішніми мірками, термін: 7 років позбавлення волі і 3 роки заслання, за статтею по т. зв. "антирадянській агітації та пропаганді". На суд нас з матір'ю не впустили, і ми бачили батька лише крізь шпарку судових дверей. Перше побачення нададуть уже після суду, перед відправкою на етап...

Слід зазначити, що в 1972-73 рр. такі суди й вирoki були масові для представників української правозахисної інтелігенції.

На той час нас з матір'ю врятувало лише те, що ми уже мали свій власний будинок в Косові, куди й переїхали влітку 1972 року, після суду над батьком. Почався довгий період очікування батька з неволі...

КОСІВ. ОЧІКУВАННЯ ВІСТКИ З-ЗА ГРАТ

*Я на нарах саджаю сад,
Будуть яблуні, будуть крони.
Тільки чом так чорно кричать
Над Косовом гайворони ?!*

Т. Мельничук

Отож, з 1972 р. ми з матір'ю почали жити в своєму будинку (що його батько купив перед арештом) в Косові, по провулку Ольги Кобилянської, 3. Як не як, а для нашої сім'ї Косів був рідним містом, тут народився я, і всі ми проживали тут ще в 1959-61 рр. Звичайно, ми не були залишені напризволяще. Чимало людей, що знали батька і були патріотично настроєні, допомагали нам і морально, і матеріально по зможі своїх сил. Серед інших хочеться згадати мого хресного батька Йосипа Мартинюка, що допоміг нам придбати цю хату і пізніше всіляко допомагав нам; нашу родину по батькові з Химчина, села, що було зовсім поряд з Косовом; а також знайомих священиків, друзів батька, які ніколи не забували за нас. В Косові я пішов в школу в сьомий клас, і там також зустрів чимало співчуваючих людей, як з числа вчителів, так і учнів. Національна свідомість серед тамтешнього населення вже була на певному рівні, переважна більшість людей слухала закордонне радіо, що постійно повідомляло про репресованого священика Василя Романюка; отож майже всі були поінформовані про істинне становище речей, проте був міцно закорінений страх, і всі боялись відкрито висловлювати свою підтримку. Але всі що хотіли це зробити, робили "зпідтишка". І, в принципі, ми з матір'ю завжди відчували, що ми в своєму горі не самі, і саме це являлося найбільшим стимулом і допомагало витримувати всі негоди.

Косів – невеличке затишне містечко, розташоване біля підніжжя Карпат. Посеред міста знаходиться скеляста Міська гора, на якій, як стверджують деякі історичні джерела, стояв замок, заснований князем Косованом. Від того, за їхнім твердженням, й пішла назва: Косів. Потім цей замок був зруйнований під час нашестя монголо-татар. Від нього збереглося кілька печер, які ще перед війною мали довжелезні виходи, а тепер майже повністю засипані. В дитинстві ми лазили по цих печерах, і було моторошно туди заходити. Саме там, неподалік Міської гори, знаходився наш будинок, в якому ми проживали аж до 1988 р., до часу нашого з батьком виїзду в Канаду. Звідти, трохи спустившись вниз, можна було бачити панораму всього міста: колишні єврейські будинки і крамнички у центрі міста, а за рікою, що перетікає Косів на дві частини, деякі новобудови. В теперішні часи новобудов стало значно більше і панорама міста дещо змінилася. За польських часів в Косові було дуже багато євреїв, в центрі міста жили одні євреї, весь торговий сектор був в їхніх руках; однак під час війни німці багатьох винищили, і там же, на Міській горі, знаходиться братська могила з пам'ятником кільком тисячам розстріляних євреїв Косівщини, свого роду, невеликий Бабин Яр. З того часу єврейське населення Косова зменшилося востократ, і вже на 70-ті роки тут нараховувалося якихось кілька десятків "інородних" сімей: євреїв, поляків та росіян, решту ж складав "рідний брат".

Однак, саме таке співвідношення спричинилося до того, що місто, як і весь район, знаходилися під невинним контролем органів держбезпеки, які профільтровували населення, як решето. Саме тому більшість жила під страхом бути, тим чи іншим способом, спровокованими. В першу чергу це відбулося на нас з матір'ю, як ми

переїхали туди. З самого початку відчувався постійний контроль. Спершу не хотіли прописувати матір, адже будинок був зареєстрований не на нас, а на довірену нам людину. Пізніше, коли з цим питанням владналося, були проблеми з працевлаштуванням матері, адже як дружину "політично неблагонадійного", її ніде не приймали на працю без узгодження з КДБ. Нарешті, їй вдалося влаштуватися на працю санітаркою в райлікарні, в приймальному покої, де була робота по змінах, що дозволяло їй більше часу бути вдома. Так вона і пропрацювала там до виходу на пенсію в 1979 році. За нашим домом неухильно стежили, і це особливо відчувалося, коли до нас хтось приїжджав. Траплялися дрібні провокації, зокрема на початку. Час від часу матір викликали в КДБ, де всіляко випитували про батька, про спільних знайомих і т.д. Між іншим, весь час висували ідею про батькове "покаяння", мовляв, переконайте його, щоб офіційно, в пресі, "покаявся", засудив свої дії, і вийде на волю. Однак, мати рішуче відкидала ідею такого покаяння, як і сам батько, так як обоє були впевнені, що нічого такого протизаконного, за що можна було б каятись, батько не вчинив. І обоє завжди твердили, що батько сидить невинний, так як ні в яких цивілізованих країнах за свої погляди і переконання не судять. Все це, звичайно, додатково озлоблювало владу, але на нові репресії "органи" не відважувались, так як справа священника Василя Романюка набирала дедалі більшого розголосу в світі.

В 1972-73 рр. батько був ув'язнений у Володимирській тюрмі, в тодішньому політичному централі, за цей час йому було надане одне (!) коротке побачення, і кореспонденція була досить нерегулярною. На початку 1974 р. батька перевели в мордовські табори, де знахо-

дилась тоді більшість політв'язнів. Батько попав в пос. Сосновку, неподалік від станції Потьма, в т. зв. 1-й табір особливого режиму, і з того часу наш контакт налагодився краще. Кореспонденція йшла регулярніше, – батько кожного місяця писав нам по листові, і два рази на рік давали побачення, один раз – коротке (на 4 год.), а другий раз – довге (на 3 доби). Ми, як правило, приїжджали раз в рік – на довге побачення, влітку, хоч раз чи два були на короткому, взимку.

Пам'ятаю наше перше табірне побачення з батьком влітку 1974 року, я уже закінчив тоді восьмий клас. З Москви до станції Потьма в Мордовії поїзд йшов цілу ніч, і вдосвіта ми вже були на території т. зв. "Дубровлагу", як називали мордовські табори. В самій Потьмі знаходились тоді всі керівні установи Дубровлагу, КДБ, а також один великий табір, де на той час, якщо не помиляюся, перебував Вячеслав Чорновіл – "зеківський генерал" 70-х років. А зі станції Потьма тягнулася вузькоколія вглиб мордовських лісів, і там на кожному населеному пункті був черговий табір. їздила т. зв. "теплушка" – старі пошарпані вагоні на тепловозі. Саме там вперше ми побачили величезну кількість людей зі всього тодішнього Союзу, що їздили на побачення до своїх рідних. Я не знав, що така кількість таборів і зеків може бути наявною в тодішній "найдемократичнішій" країні світу. В Косові, в Галичині зокрема, ми все-таки тоді були серед небагатьох сімей ув'язнених інакодумців, а тут ми побачили сотні, а то й тисячі таких, як ми, сімей репресованих зі всього Союзу.

... Теплушка повільно прямувала вздовж густих мордовських беріз та сосен, і кожний населений пункт, де вона зупинялася, відкривав новий табір: Барашево, Явас та інші, тепер я всіх і не згадаю. Сосновка в цьому ряду

була ще неподалік, якимось четвертим чи п'ятим пунктом, на якому ми сходили; а теплушка слідувала далі й далі, десь ще на десять чи дванадцять "посьолків", що знаходились в глибині мордовських лісів, і в кожному з них був черговий концтабір, де вперемішку з кримінальниками, сиділо чимало політв'язнів різних національностей. Моторошне враження справляв жіночий табір в пос. Барашево, що знаходився поряд з залізницею, де ми проїжджали; досить виразно було видно довжелезні бараки за колючим дротом і жінок-ув'язнених, які щось кричали, розмахували руками, зривали з себе одяг, махаючи в напрямку вагонів. Довкола них металися жінки-надзирательниці в військовій формі. Як нам казали, в цьому таборі, в основному, знаходились молоді жінки, більшість з них – за проституцію.

Ми з матір'ю виходили на станції Сосновка, і звідти ще треба було йти далеко в напрямку селища до табору, що пересікав горизонт численними наглядовими вишками над густими пасмами колючого дроту, а вниз тягнувся довжелезний глухий дерев'яний паркан. Ми йшли з важкими сумками, несучи з собою продукти (на троє діб побачення), одяг, і мені здавалося, що тому парканові, обведеному зверху колючим дротом, ніколи не буде кінця. Цей "коридор" тягнувся десь на півтора кілометри, аж поки ми не попадали на територію штабу "учреждения", що знаходився за табором. Там треба було написати заяву на побачення, заповнити відповідні бланки, і тоді чекати, коли покличуть на побачення. Для цього всіх приїжджих поселяли у спеціальному гуртожитку, де вони чекали "дзвінка" на побачення. Деколи доводилось чекати і день-два. І коли, нарешті, повідомляли, що слід на таку-то годину з'явитись з речами на КПП, ми збиралися і йшли тим же довгим "коридором"

мимо парканів, входили на КПП, проходячи довгу процедуру обшуку речей і свого власного одягу, щоб нічого "не дозволеного" не пронести. Потім нас впускали у спеціальне приміщення для побачень, що являло собою дві невеличкі кімнати з коридором, кухнею і туалетом; і ми, з трепетом в серці, ждали того моменту, коли приведуть батька. Нарешті клацали замки, і в супроводі конвою з'являвся батько. Як завжди, він був обстрижений, в смугастому одязі табору особливого режиму. Ми кидалися батькові на шию, конвой зачитував коротку інструкцію із правил для побачень, і знову голосно клацали замки, і нас залишали наодинці з батьком на три (а деколи й дві) доби, в залежності від обставин побуту ув'язненого в зоні. На побаченні батько виглядав, як звичайно, втомленим і знервованим, але завжди був бадьорий духом, і це завжди вселяло в нас якийсь струмінь надії і давало стимул на прожиття ще одного року, до наступного побачення...

Так повторялося з року в рік, аж до 1978 року, коли ми востаннє побачилися з батьком в таборі; потім мене забрали в армію, а його на початку 1979 р. повезли на заслання в Якутію. І на цьому, слава Богу, оті табірні рефлексії закінчилися; дай Боже, щоб вони не повторилися більше ні з ким із тих, що були у нашому становищі. Слід зазначити, що на побаченні не можна було говорити про все, що завгодно. Розмови прослуховувались, і про щось особливо важливе треба було говорити натяками (про що домовлялося заздалегідь), або писати на папері (що адміністративно не дозволялося). Однак, завжди знаходився якийсь вихід, і батько завжди отримував від нас повну інформацію про все, що хотів знати. Він підтримував нас на душі своєю бадьорістю та оптимізмом, а ми його, як могли, тією інформацією, що була потрібна йому.

Найбільшою підтримкою для батька було те, що він знав, що за кордоном триває акція на його захист, що його ім'я стає там широко відомим, тобто, що його справа не кане безслідно десь в архівах КДБ. Вікна домику для побачень з однієї сторони виходили на військовий гарнізон, а з іншої, з коридору, на в'язничний дворик, і хоч він зсередини був перегороджений невеликим парканом, крізь щілини можна було бачити в'язнів, що в певні часи прогулювалися по дворику. А з батьком разом сиділо чимало відомих політв'язнів: Данило Шумук, Святослав Караванський, Левко Лук'яненко, Валентин Мороз, Михайло Осадчий, Олекса Тихий, Богдан Ребрик, Петро Саранчук, Іван Гель та інші. Забираючись в коридорі на підвіконник, ми махали їм руками, тим, кого бачили. Деякі з них були в нас вдома ще в Космачі, як Валентин Мороз, Михайло Осадчий, Данило Шумук, а деяких ми вперше побачили з вікна домику для побачень. Всі вони прагнули інформації зі свободи, і те, що передавала одна сім'я, ставало гласністю для всіх інших.

Під час одного з приїздів в Мордовію, в гуртожитку для тих, що чекають на побачення, здається в 1975 р., ми познайомились з Оленою Боннер – дружиною академіка Андрія Сахарова, тодішнього "патріарха" правозахисного руху в СРСР. Вона ж тоді приїхала на коротке побачення зі своїм племінником Едуардом Кузнецовим, що також сидів разом з батьком в одному таборі, за те що боровся за виїзд євреїв з СРСР. Відтоді наші, щоправда заочні контакти з родиною Сахарових зміцніли, і академік Сахаров неодноразово виступатиме на захист о. Василя Романюка, що в свою чергу, надасть ще більшого розголосу справі батька.

Треба констатувати, що такі побачення, на які ми приїжджали до батька раз в рік, допомагали нам

підтримувати той необхідний родинний зв'язок, що його перервало ув'язнення. Три дні в році, фактично, давали імпульс на цілий рік, і якщо я переносив розлуку в силу свого віку, можливо, легше, то мати, фактично, жила від побачення до побачення. Ми бачили, що батько живий, здоровий і, що найголовніше, сповнений на- снаги й бадьорості, віри в краще; і це давало нам додат- ковий стимул у нашому житті. А ще нас підтримували його листи з табору, які він присилав нам щомісяця, ми ж старалися зі свого боку підтримувати його, як могли. Отож, основні віхи нашого з матір'ю тодішнього життя в Косові були такі: побачення раз в рік, влітку, а потім очікування ще рік до наступного побачення; а коротки- ми просвітками в цьому часі були щомісячні листи від батька, з яких ми дізнавалися, що він живий-здоровий, і що все, більш-менш гаразд, якщо таке життя, звичайно, можна було назвати гараздом. Але, як кажуть, людина звикає до всього, в тому числі й до найгіршого. А за кор- доном в цей час тривала акція на захист священика В. Романюка.

Фактичний початок цієї акції припав на 1975-76 роки. Зневірившись писати в радянські судові інстан- ції, щоб переглянули справу за його безневинне засу- дження, як завжди твердив батько, він в 1975 р. напи- сав кілька голосних звернень на Захід, в основному, до християнської громадськості, щоб стали на його захист. Це були відкриті звернення до Всесвітньої Ради Церков, Національної Ради Церков США, а також до Папи Рим- ського Павла VI і Патріарха Константинопольського. Ці звернення хоч і не вирішили безпосередньо справу його звільнення, зате створили широкий резонанс в міжна- родній пресі, чим привернули увагу широких кіл хрис- тиянської громадськості до справи батька. В табір, де він

відбував ув'язнення, почали приходити численні листи з висловленням підтримки від різних християнських організацій і віруючих різних конфесій й національностей. Звичайно, лише невелика кількість цих листів потрапляла на руки батькові, але про них він знав, і це додатково підносило його на дусі. Звернення в справі батька надходили і до тодішніх вищих радянських керівників, в т. ч. й до Брежнєва. Закордонне радіо постійно повідомляло про становище батька в таборах.

Починаючи з 1975 р. такі листи з підтримками почали приходити й на ім'я нашої матері в Косів. Можна сказати, що тоді і українська діаспора, і християни інших національностей і конфесій чимало допомогли нам з матір'ю і в моральному плані, і матеріально (бандеролями, посилками, що почали приходити до нас звідусіль в ті роки). На захист батька стала Українська Православна Церква в діаспорі, зокрема велику увагу до справи батька привернув тодішній митрополит УПЦ в США Мстислав (Скрипник), який всіляко виступав на його захист перед урядами інших держав. В 1976 р., за розпорядженням митрополита Мстислава, о. Василя Романюка почали поминати в укр. правосл. церквах США й діаспори як "ісповідника віри", що в церковній традиції, вже саме по собі, має величезне значення і являється найбільшою даниною в справі страждань того чи іншого мученика за віру Христову.

Я на той час уже закінчував середню школу, і зрозуміло, що мене проймала гордість за батька, за те, що він став широко відомим у світі. Як не парадоксально, але за кордоном, зокрема серед української діаспори, в той час він був значно більш відомий, ніж в Україні. В Україні, за тодішньою залізною завісою, його знали в основному ті, хто слухав закордонне радіо, але й таких тоді, звичайно,

було також немало. Я радів уже з того факту, що батькові страждання не пропали марно, а стали широкою гласністю. Життя в Косові далі йшло своїм плином, а образ батька був невідступно з нами, у нашому домі...

З нами були його листи, його книги, його фотографії; все це свідчило про його дух, робило наявним образ батька. Час від часу я переглядав в старих скринях музейні експонати давніх гуцульських речей, які батько назбирав для свого домашнього музею в Космачі. Там були дивні речі: хрести різних конфігурацій, старі ікони, медальйони, а також топірці, бартки, тайстри, старий гуцульський одяг, пояси, люльки; був навіть старий гуцульський пістоль (гишка) XVIII століття, яким, як говорили, користувалися ще опришки Олекси Довбуша. Все це робило наявним образ батька і його уподобань серед нас із матір'ю. (Пізніше, коли батько виїжджатиме в Канаду в 1988 р., всі ці безцінні експонати він безкоштовно передасть в Космач, для музею села, що створювався силами знайомого батькові художника-аматора М. Дідишина. В нього ці експонати зберігаються і понині, і їх з захопленням розглядають численні відвідувачі). Багато що нагадувало тоді образ батька в його відсутності, але для мене найбільш вагомими були дитячі спомини про наше спільне життя до 1972 р., через що батько був завжди наче поряд. І ми з матір'ю повсякчасно молили Бога, щоб батько чим скоріше повернувся до нас, тим більше, що всі ті останні події розголосу в його справі вселяли можливу надію на його дострокове звільнення і, навіть, можливий виїзд за кордон, як це було з багатьма російськими чи єврейськими дисидентами.

Однаке відносно українських дисидентів діяли інші закони, і дотермінового звільнення тоді не сталося. Батькові довелося відбутися весь термін до кінця, лише

період заслання був скорочений щось на півроку, і то тому, що час етапу з табору до Якутії був досить довгий. Проте, розголос у справі батька не вщухав, фактично, до його остаточного звільнення із заслання в 1981 році.

В 1976 р. я закінчив середню школу в Косові, і того ж року, цілком несподівано для себе, поступив на факультет журналістики Львівського університету. Несподіванка полягала в тому, що я, як син репресованого, не міг розраховувати тоді ні на яку "зелену вулицю" в суспільстві, і мене вже змалку, наперед, всі наші спільні знайомі налаштовували на те, що, мовляв, через батька тобі ніякий інститут не світить, – найбільше, якщо вдасться поступити в якесь ПТУ, отож про вищу освіту нема чого й думати. Зрештою, враховуючи все це (та й сам батько був налаштований так же), я й не збирався після закінчення школи поступати у ВУЗ, проте один добрий приятель батька, колишній викладач англійської мови, що був мені репетитором ще з дитинства, все таки переконав мене спробувати поступити у ВУЗ, мовляв, попробуй, а якщо не вийде, то нічого не втратиш. Так як мені завжди був близький гуманітарний профіль, то ми вирішили, щоб я поступав на журналістику у Львівському університеті, де на той рік чомусь був порівняно низький конкурс. Атестат за середню школу в мене був без трійок, всі шкільні знання ще були свіжі, і я успішно здав вступні іспити. Проте, навіть після цього я був впевнений, що не пройду по конкурсу.

Дотепер не можу визначити, внаслідок чого мене прийняли в університет. Дехто вбачав у цьому недогляд властей і мої, порівняно непогані, оцінки вступних іспитів. Однак, відносно "недогляду" я сумніваюся, занадто вже пильно вони контролювали наш косівський побут. Я схильний вбачати в цьому, скоріше, наперед продума-

ний план "органів", щоб, таким чином, через мене якимось вплинути на батька, щоб змусити його замовчати. Адже саме тоді був пік його боротьби з системою в таборах. І, фактично, всі ці передбачення справдилися вже з перших тижнів мого навчання у Львівському університеті...

Десь через місяць чи два після мого поступлення мене викликали в деканат факультету, і там відбулася розмова з представником 1-го відділу при університеті (це був т.зв. відділ КДБ, що контролював негласно політико-виховну роботу при ВУЗах). Молодий, симпатичний чоловік в цивільному, представившись, почав розмову приблизно так:

– Тарасе Васильовичу, ви поступили в наш університет, з чим ми вас поздоровляємо. Як навчання, життя і т. д.?

Я подякував і відповів, що все більш-менш нормально.

– Бачите, Тарасе Васильовичу, ви відтепер радянський студент, тим більше, такого важливого ідеологічного факультету, як журналістика. Це на вас покладає велику відповідальність. В той же час ні для кого не секрет, що ваш батько знаходиться в місцях позбавлення волі за антирадянську агітацію та пропаганду.

Тут я його перебив і сказав, що не вважаю ту діяльність, яку проводив батько, за антирадянську агітацію. Нікого він проти радянської влади не настроював, ніякої агітації не вів, була лише його позиція, і це була позиція всього правозахисного руху за "виправлення недоліків", яких ще було чимало в нашому суспільстві.

Мій співрозмовник заперечив, що, мовляв, весь цей рух лише прикривався "виправленням недоліків", а насправді це була неприхована боротьба проти системи, і, відповідно кримінальному кодексові, карається по закону.

– Але ми про це говорити не будемо, – додав він. – Зрештою, діти не несуть відповідальності за дії своїх батьків. Тут справа в іншому. Ви, як радянський студент, майбутній ідеологічний працівник, повинні зі свого боку вплинути на батька, щоб він припинив в таборі боротьбу з нашим ладом, щоб стих весь той галас, ажіотаж, що останнім часом розгорнувся довкола його імені. В цьому ви повинні нам допомогти, і ми покладаємо на вас надію.

– Бачите, – відповів я, – батько вважає себе безневинно репресованим. Він стверджує, що за висловлення своїх поглядів і думок в ніякому цивілізованому суспільстві не судять. Кілька років підряд він писав виключно до радянських судових інстанцій, щоб переглянули його справу. Проте, на всі свої звернення отримав відмову. Розчарувавшись в справедливості, яку можна здобути тут, він почав апелювати до міжнародних кіл, щоб вони вплинули на наш уряд, щоб той переглянув справу по справедливості. Внаслідок цього і виник цей, як ви кажете, галас з-за кордону. І тепер якщо я буду, фактично, переконувати батька в тому, що він засуджений правильно, невже ви думаєте, що він з цим змириться?

– Ну, зрештою, ви можете повідомити його, хай публічно засудить свої вчинки і звернеться до Президії Верховної Ради СРСР за помилуванням. Такі випадки вже були серед дисидентів, і люди були звільнені за умов щиросердечного покаяння.

– Не знаю, чи батько на це піде. Адже вже раніше йому пропонували такі умови, а він завжди заявляв, що не здійснив чогось протизаконного, в чому можна було б каятись. Він завжди стверджував, що його совість чиста і вимагав лише одного – реабілітації.

– Ну, ви все-таки подумайте над моїми словами, Тарасе Васильовичу. Давайте, зустрінемося тут же, деє через місяць, і ви нам скажете своє рішення відносно цього. Не поспішайте. Все-таки ви радянський студент і повинні вплинути на свого батька.

На цьому розмова закінчилася. Але для мене це вже було, фактично, перше попередження зі сторони всемогутнього КДБ. Мовляв, якщо ти "радянський студент", то виконуй наші умови, якщо ж ні, то... все було ясно.

Через місяць розмова повторилася, але ні до чого не привела. Кожний з нас стояв на своїх позиціях. Через якийсь час мені запропонували інший варіант, мовляв, якщо вже ви ніяк не можете вплинути на свого батька, а він твердо стоїть на своєму, то як той же "радянський студент" повинні продемонструвати свою громадянську зрілість, і публічно, в пресі, засудити "погляди" свого батька, чим, так би мовити, відмежуєтесь від його антирадянської позиції. Я відповів, що не можу відкрито виступати проти свого батька, адже я його син.

– Ні, ні, ми не вимагаємо від вас якогось "відречення" від вашого батька. Просто засудити його погляди, а це не одне й те саме. Адже, кожна людина може помилятися, а ви лише засуджуєте його помилки. Можливо, батько колись зрозуміє, і вам ще буде вдячний, – не вгавав мій "люб'язний" співрозмовник.

Я відповів, що для мене це одне й те саме, чи виступати проти батька, чи проти його поглядів. "А я, як син, проти свого рідного батька виступати не можу", – твердо заявив я. І знову заклик подумати, не спішити з висновками.

І так це тягнулося з місяця в місяць, із семестру в семестр. Це не давало мені змоги ні нормально вчитися, ні вести більш-менш нормальний студентський спосіб

життя. Вся енергія йшла на такі "інтелектуальні" двобої з органами, які не приводили ні до чого.

Між іншим, батько був проінформований про всі ці обставини. Моє поступлення для нього також було несподіванкою, але ні про яке "відречення" від своїх переконань в зв'язку з моїм навчанням не могло бути й мови. Про це він мені твердо заявив на побаченні в таборі. І сказав:

– Якщо тебе виключать з університету, то виключать через мене. Це всім буде ясно. А ми на основі цього зчинимо черговий галас, що сина переслідують через батька. І будемо апелювати до міжнародної громадськості, щоб ти їхав на навчання за кордон, де тобі можна було б нормально здобути освіту. І на цьому треба стояти!

Проте, як не як, а навчання продовжувалось. Я закінчив перший курс, перейшов на другий. Слід сказати, що місто моєї університетської молодості – Львів, на той час, в 1976-77 рр., справляв досить похмуре враження в плані психологічної атмосфери. Я близько контактував з сім'ями репресованих львівських дисидентів: Чорновола, Осадчого, Геля, родиною Калинців. Всі вищезгадані особи тоді були за ґратами, а їхні родини жили в непевності і страху. Фактично, за винятком братів Горинів, всі відомі правозахисники Львова на той час були пересаджені, і в повітрі відчувалися чергові репресії. Цей стан, зокрема, посилювався в 1977 р., коли була утворена Укр. Гельсінкська Група і розпочалися чергові арешти відомих дисидентів. Лише природа Львова і його архітектура справляла на мене заспокійливе враження. У вільні години я бродив вулицями цього старовинного європейського міста, любувався його готикою і бароко, і в цьому знаходив якусь естетичну компенсацію свого перебування тут. Європей-

ськість Львова і його західний дух відчувався чи не на кожному кроці, і якимось, мимоволі, обнадіював на майбутнє, що не може такий стан продовжуватися вічно, що колись повинен настати якийсь перелом. І ніщо не могло затушувати цього враження, ні тодішнє всевладдя КДБ, ні загальний страх і невизначеність серед населення і національно-свідомих кіл.

В Косові також мати жила під постійним тиском. Викликали "органи", розпитували за мене, з ким я контактую, як проводжу свій вільний час, і мати вже хвилювалась, чи не готують на цей раз і мені якусь "справу". Як завжди "мусолили" тему про "покаяння" батька. Мовляв, хай "кається" і повертається додому.

Так пройшло мало не два роки з часу мого поступлення. Весною 1978 р., остаточно переконавшись, що з потрібними їм заявами від мене нічого не вийде, мене було відраховано з числа студентів університету за т. зв. "академічну неуспішність". Хоч я сподівався цього виключення раніше, "академічна неуспішність" полягала в тому, що мене "завалили" на двох іспитах за зимову сесію і не допустили до їхньої перездачі, що було прямим порушенням закону. Знайомі рекомендували мені воювати за моє поновлення, але я свідомо цього робити не хотів, знав, що так чи інакше від мене не відчепляться ті, кому це потрібно. Як не парадоксально, але після виключення з університету я зітхнув з полегшенням і відчув, що в мене розв'язані руки...

Після цього батько відразу порадив мені добиватися виїзду за кордон, на навчання. Серед числа наших кореспондентів з-за кордону, що писали нам в Косів, був священник, професор Іван Чинченко з Вінніпегу (Канада), який багато добивався за батька. Саме він, дізнавшись про моє виключення з університету, влітку 1978 р. наді-

слав мені виклик на навчання в Канаду, в Богословську Колегію Св. Андрея у Вінніпезі, де раніше викладав сам, і виступив в ролі спонсора-гаранта. Однак, як тільки я почав оформляти цей виклик, це додатково підняло на ноги всі місцеві органи. В виїзді мені було, звичайно відмовлено, мотивуючи тим, що Іван Чинченко не являється нашим родичем, а сам я, натомість, отримав повістку на призив в армію, куди й попав в листопаді 1978 року. (Хто б міг подумати тоді, що на навчання в Богосл. Колегію Св. Андрея у Вінніпезі я все-таки потраплю, але аж через десять років з того часу!)

Направили мене служити в 596 Військово-будівельний загін (по-народному "стройбат"), що знаходився у м. Харкові. Це була, можна сказати, певна удача долі, так як саме в Харкові проживав молодший брат батька Володимир з сім'єю. Отож, в Харкові я був не самотній, мене там оточувала родина батька, і я мав до кого піти, маючи на руках "увольнительную". Наша служба полягала в тому, що ми працювали по 8 год. в день при харківських заводах (ХТЗ, "Електротяжмаш", плитковий завод та ін.), а решту часу проводили в військовій частині. Зброї до рук, фактично, не давали, так як категорія військовослужбовців була ненадійною: чеченці, колишні зеки, всілякі сектанти, відмовники, ті, що не підходили за станом здоров'я до служби в стройових військах, а також вихідці з політично неблагонадійних сімей, в чию категорію потрапив і я. У військовій частині відразу став об'єктом уваги т. зв. "особливого відділу" при армії – відомства все того ж нерозлучного зі мною КДБ. Проте, особисто мене на розмови чомусь не викликали, а все випитували моїх близьких співслуживців про те, що я говорю, з ким спілкуюся і т.д. Деякі з тих, кого викликали відносно мене, прямо мені про це й говорили.

І лише один раз, за всі два роки моєї служби, мене викликали в Харківське обласне управління КДБ в справі деяких знайомих нам московських дисидентів, які в той час, як я пізніше довідався, виїжджали з СРСР. І, начебто, серед іншого випитували про батька, про його теперішній стан. Цікавилися також, чи не маю я наміру після закінчення служби в армії виїжджати за кордон (на той час я відслужив щось біля півтора року). Я відповів, що все залежатиме від домашніх обставин, якщо не буде прямих переслідувань зі сторони влади, то, звичайно, виїжджати не буде потреби. Якщо ж будуть якісь провокації, то... хто його знає, що залишиться робити?

Коли мене тільки призывали в армію, у батька на той час закінчувався термін табірнього ув'язнення, і ніхто не знав, куди його направлять на заслання. Отож, перших півроку моєї служби я не мав ніякого контакту з батьком, і не знав, де він перебуває. Така сама ситуація була у матері вдома. Лише навесні 1979 р. мати написала мені з Косова, що батька відправили на заслання аж в Якутську АРСР, пос. Сангар, і вислала батькову адресу. Відтоді контакт відновився, проте, чомусь листи від батька до мене приходили вкрай рідко, – один лист на 3-4 місяці, можливо, військова пошта цензурувала. В листах батькові я писав про свій армійський побут, заспокоював, що в мене все нормально, і чим міг, тим підтримував його на душі. Справедливості ради слід зазначити, що помимо постійного контролю, прямого тиску на себе в армії я все-таки не відчував, лише наприкінці служби було декілька дрібних провокацій, причому на побутовому рівні. Деякі мої приятелі розповідали, що чули, як колись замполіт стройбату, майор, говорив своїм підопічним за мене: "С ним вы пока поосторожнее, говорят за его отца президент Картер вступается. Может

быть международный резонанс". Можливо, це в певній мірі допомогло. Зрештою, я й сам вів себе в армії досить обережно і на прямі конфронтації старався не йти. Не до того було. Орудуючи лопатою і штовхаючи перед собою тачку з бетоном чи будівельним розчином, фактично, на протязі всіх двох років своєї служби, лише молив Бога, щоб ця повинність чимскоріше закінчилася, і щоб я зміг повернутися до нормального життя, возз'єднавшись зі своїми батьками. Молитися приходилося, здебільшого, вночі, під солдатською ковдрою. І Господь вислухав мої безупинні молитви, так що я закінчив свою службу без особливих конфліктів, хоч всі передумови для цього були, і в листопаді 1980 р. благополучно демобілізувався з частини.

Повернувшись додому в Косів, застав тужатмосферу непевності й занепокоєння серед своїх близьких, що була й раніше, а тепер, можливо, ще в більшій мірі. Наприкінці 70-х відбулася чергова хвиля арештів серед дисидентів, зокрема тих, що належали до Гельсінкської групи. Серед них було чимало наших знайомих. Всі вони були знову пересажені, деякі повторно, не виходячи з таборів та заслання. Ми з матір'ю боялися тепер за батька, щоб йому знову чогось не "намотали", адже він також був у членстві Укр. Гельсінкської групи і "не мовчав". Писали батькові листи, щоб він не вникав знову в конфронтації з властями, адже вже досить він натерпівся в своєму житті.

Відразу після мого повернення з армії, мене, можна сказати, знову "прив'язали" органи. Почалися виклики в КДБ, міліцію, військкомати. Знову почався шантаж іменем батька. Все так же пропонували виступити в пресі з осудженням дій батька і відмежуванням від його діяльності. Я знову відмовлявся це зробити. Були

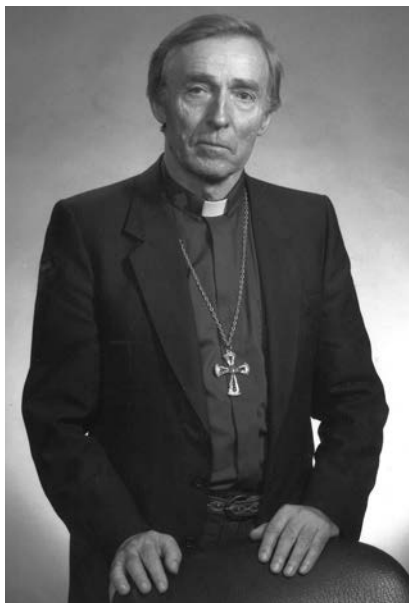
труднощі з працевлаштуванням, без консультації з КДБ ніде не приймали на працю. А КДБ, в свою чергу, висував вимогу: якщо ви допоможете нам, ми допоможемо вам з працею.

Мати в той час вже була на пенсії. І саме вона порадила мені, спостерігаючи мої тодішні митарства, їхати до батька на поселення. Мовляв, "поживеш там з ним, допоможеш йому, може вдасться якось влаштуватися, а то тут точно, в черговій хвилі репресій, тобі щось "намотають", хоча б те ж тунеядство" (що тоді часто практикувалося з "невгодними").

І так я покинувши все, навіть не виписуючись з Косова (так як мене просто не знімали з обліку у військкоматі), на свій ризик, взимку 1981 р. поїхав до батька в Якутію. Їхати прийшлося, як говориться, з одних морозів у ще більші. Якутія була однією з найхолодніших точок на Землі. Проте, їхати, а потім і летіти, було легко. Зігрівало передчуття скорої зустрічі з батьком, якого я не бачив майже три роки. І мені нетерпілося чимскоріше побачити його. Попереду чекав неісходимий Сибір...

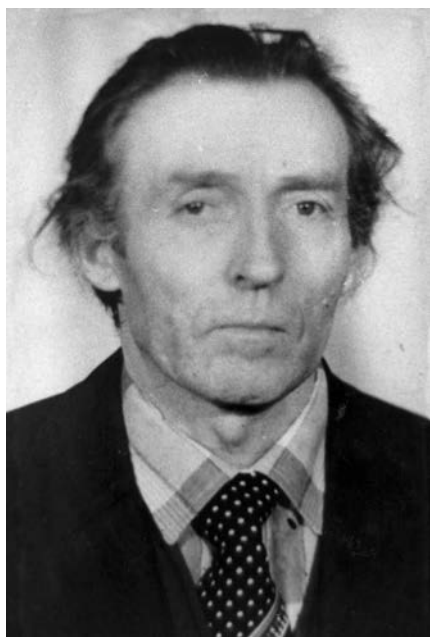
**Василь Романюк. Фото-салон.
Коломия, 1966**

Сім'я Романюка. Криворівня, 1967

Космач. Пасха, 1969

Якутія.
Заслання,
1980

Якутія. З сином, 1981

Косів.
Після смерті дружини.
1985

ЗНОВУ ВДОМА

Повернулись ми з батьком додому з Якутії, як я уже згадував у розділі першому цієї книги, наприкінці вересня 1981 року. Стояли ще відносно теплі дні, у Косові по-осінньому квітла природа, і мати поралась вдома біля грядок, коли ми з батьком, з чемоданами, несподівано з'явилися біля хвіртки нашого будинку. Звичайно, мати була готова до нашого приїзду, вона знала, що ми в ці дні повинні приїхати, але не знала, коли саме і в який точно день; так як ми самі, застерігаючись від можливого роду різних провокативних несподіванок, не повідомляли. Отож, поява батька на порозі свого дому, була для неї, в той час, все-таки, несподіванкою, і це не могло стримати потоку її сліз. Батько також був зворушений тим, що, фактично, вперше появився у себе вдома, в тій хаті, яку купив перед арештом, але де не встиг прожити ні одного дня. Отож, для всіх нас це було обопільне повернення до самих себе, до нашого сімейного вогнища, перерваного ув'язненням батька. Ми знову всі були разом, і це було для нас найбільшим щастям.

На перших порах наші сусіди (а всі вони були для батька нові) відносились до нього з певним страхом, насторожено, адже всі наслухались про його переслідування, довге ув'язнення, знали, що за ним стежать, все це було елементами відлякування для звичайних обивателів, – але придивившись до нього ближче, уже через якихось два-три тижні, всі з ним залюбки спілкувалися, і мало не всі знімали наперед шапки. Знову виявилась ота універсальна здатність батька притягувати до себе людей найрізноманітнішого типу, і ця риса характеризувала його до останніх днів життя.

Отож, з сусідами, з місцевими мешканцями, з усіма, хто знав батька, відносини були якнайкращі. Інша справа була із владою. І це виявилось буквально на другий день після батькового приїзду в Косів. Повернувшись з заслання, батько привіз з собою т. зв. "маршрутний лист слідування", в якому він мусив відмічатися в міліції на всіх пунктах свого проїзду, починаючи з Якутська і закінчуючи Івано-Франківськом. А потім, по приїзді додому, він мусив здати цей "лист" в місцевий відділ міліції. Коли на другий день батько прийшов в Косівський райвідділ міліції, його прийняли там підкреслено люб'язно, довго кудись телефонували, очевидно, не знали, що робити з такою відомою особою, а потім... поставили під нагляд. Закріпили за ним спеціального інспектора і висунули умови нагляду, підписаного прокурором: нікуди не відлучатися з дому від години восьмої вечора і до восьмої ранку, нікуди не виїжджати за межі Косова без попереднього узгодження з "органами". Треба сказати, що таких жорстких "годинних" умов батько не мав й на засланні. Фактично, це був домашній арешт, майже те саме, що й на засланні, лише з тією відмінністю, що він міг жити вдома, серед сім'ї. Домашній нагляд – це були умови, в які ставили тоді всіх дисидентів, що повертались з ув'язнення. Таким чином, одне, відбуте, покарання продовжувалось іншим, уже в домашніх умовах, що також перетворювалось на арешт, так як годі було владі знайти інший спосіб, щоб в такій мірі зв'язував людині руки, як домашній нагляд. А найменше порушення умов цього нагляду приводило до нового арешту, адже батько тоді, за радянськими мірками законів, йшов, як "особливо небезпечний рецидивіст", що відбув два ув'язнення за "дії проти держави".

Під цим адміністративним наглядом, через який батько не міг нікуди ні виїхати, ні, навіть, вийти з дому

в певний час, він прожив десь півтора року, і аж навесні 1983 р. нагляд було скасовано. Він міг би тривати й довше, але в країні відбулися певні зміни, в зв'язку з приходом до влади Андропова, що й змінило деяку тактику "органів". Тоді ж батькові "повернули", якщо можна так висловитися, право служіння в Церкві.

Слід зазначити, що як тільки батько приїхав з заслання, він відразу звернувся до свого церковного керівництва, зокрема, до того ж архиєпископа Івано-Франківського Йосифа з тим, щоб йому надали парафію. Адже ніякого церковного позбавлення чи обмеження в нього не було. Архиєпископ Йосиф, який зрештою й висвячував батька в священники, доживав тоді чи не останній рік в своїй єпархії, всіляко боявся всіх властей, і відразу послав батька до уповноваженого в справах релігій; мовляв, якщо він дасть згоду на ваше церковне служіння, то я відразу підпишу указ. Звичайно, цього не сталося. Уповноважений, відставний чиновник КДБ, перш за все пов'язався з "органами" і... відправив батька в обласне управління КДБ, по тодішній вулиці Чекистів в Івано-Франківську. Так відбулася перша офіційна зустріч батька з "органами" після його повернення з ув'язнення. І заступник начальника обласного КДБ, якийсь підполковник, офіційно заявив батькові, що для того, "щоб ви отримали право на церковне служіння, вам потрібно написати заяву, в якій ви відмежовуєтесь від своїх колишніх дій, засуджуєте свої вчинки і розкаюєтесь в содіяному. Ця заява повинна бути опублікована в пресі, і тоді вам буде надано право на службу в Церкві", – заявив високопоставлений кадебіст. Словом, та ж стара пісня, що вже лунала на вуха батькові добрий десяток літ. Батько, як завжди відмовився, кажучи, що він не має в чому каятись, це, навпаки, Рад. влада повинна каятись перед ним за все содіяне з ним і його ро-

диною, – і все знову повернулось на "круги своя". Проти-стояння тривало...

Між тим, косівська прокуратура дала батькові офіційне попередження, щоб він влаштувався на працю, в іншому разі – стаття за тунеядство. Батько був змушений влаштуватися сторожем в райлікарні (де перед цим працювала санітаркою наша мати), і одночасно виконував функції двірника. Це було в 1982 р., тоді ж ми всією сім'єю вперше подали документи на виїзд з СРСР, на постійне проживання в Канаду.

За кордоном, між іншим, знали, про тодішнє становище батька. Знали про те, що він живе під домашнім арештом, що йому не дають служби в Церкві. Тривала акція в підтримку добре відомого в діаспорному світі священика Василя Романюка. Багато в цьому плані зробив для батька тодішній митрополит УПЦ в США Мстислав (Скрипник), його становищем заопікувалася також УП Церква в Канаді. Саме звідти, почерез доброго приятеля нашої сім'ї о. д-ра Івана Чинченка з Вінніпегу, надійшов нам в 1982 р. офіційний виклик на постійне проживання в Канаду. Було сказано, зокрема, що спонсором нашого перебування в Канаді виступає Укр. Правосл. Церква, яка бере на себе всі витрати нашого перебування там, гарантує службу в Церкві батькові, а мені – навчання. Адже в них була відома й моя справа, з моїм виключенням з університету почерез батька.

Однак, знаючи тодішнє становище в країні, ми не були певні, що отримаємо дозвіл на виїзд. Скоріше, навпаки. В тодішніх умовах це було, просто кажучи, пробою сил. Зрештою, і батькові, і нам, не було чого втрачати. І сподівання справдилися. Восени 1982 р., рівно через рік після батькового повернення в Косів, нам було офіційно відмовлено у виїзді в Канаду на тій основі, що там,

мовляв, немає наших близьких родичів. Отож, всі апеляції канадських урядових чиновників до уряду в Москві, у справі батька, результатів не принесли. Продовжувався період невизначеності, що тривав десь аж до весни 1983 року. Батько був, фактично, без роботи, мати – на пенсії, а я мотався від однієї випадкової праці до іншої, так як на постійному місці не міг довго протриматися внаслідок своїх стосунків з КДБ та місцевими властями.

В листопаді 1982 р. помер довголітній генсек ЦК КПРС А. Брежнев, його місце зайняв колишній голова КДБ Ю. Андропов, через що переслідування інакодумців в СРСР, на перших порах, ще більше посилювалися. Не обминула ця доля й батька. Почастішали виклики до прокурора, з погрозами відносно т. зв. "тунеядства". Погрожували новим терміном. За домом постійно стежили, постійно перевіряли людей, що приїжджали до нас в гості. Треба було неабиякої мужності, щоб витримати весь цей тиск влади. В лютому 1983 р. батько переніс перший інфаркт міокарда, через що довго перебував в лікарні. Проте, "візити" працівників КДБ не припинялися й туди. Все це спричинилося до того, що в березні 1983 р. батько написав "заяву" на примирення з владою, якщо можна так висловитися. Ця "Заява" тоді ж була опублікована в газеті "Прикарпатська правда", передрукована газетою "Вісті з України", і набрала була певного розголосу в той час через її кривотлумачення. Офіційні чинники подавали її як "покаянну заяву", хоча, фактично, ніякого "покаянного" змісту в ній не було. Був заклик зі сторони батька до примирення між державою і Церквою, до взаємно толерантного ставлення між собою. Батько висловлював надію на те, що часи репресій на Церкву в СРСР безповоротно відійшли в минуле, і нікого вже більше не судитимуть за його релігійні переконання

чи віру. Так чи інакше, ця "заява" дещо пом'якшила на той час ставлення влади до батька і, можливо, саме вона врятувала його тоді від чергового ув'язнення. Адже вперше за все своє життя, під тиском особливих обставин, батько висловив свою певну лояльність до влади взамін за її толерантніше ставлення до релігії. Після цього батько отримав право на церковне служіння і йому скасували адміністративний нагляд.

Першою парафією, куди направили батька в той час, було гірське село Бабин, неподалік від Косова. Але тепер йому уже не прийшлося, як це було раніше, переїжджати туди з усією сім'єю. Він проживав з нами в Косові, а на службу лише доїжджав до Бабина, тим більше, що їхати було зовсім недалеко, якихось 10-12 км по напрямку в гори. Влада сама була зацікавлена в тому, щоб батько знаходився ближче до Косова, щоб за ним було зручніше стежити. А на перших порах його служіння в цьому селі це стеження проявлялось особливо відчутно.

Під час Літургії люди в цивільному заходили в церкву, вмикали магнітофони, прослуховували проповіді батька. Місцеві гуцули, що були обізнані зі справою батька, відразу здогадувалися, хто ці люди в цивільному і інформували його. Проте, прямого втручання в його службу, на відміну, скажімо, від Космача, все-таки не було. Занадто вже відомий він був у світі, щоб його можна було так безкарно зачіпати, як це було на початку 70-х років. Тепер уже з ним мусили рахуватися...

Зате вся злоба влади з того часу перекинулася на мене; як говорив батько: "тепер замість мене зробили заложником сина". Не маючи постійної праці в Косові, мотаючись з однієї роботи на іншу, і не в змозі протриматись там більше кількох місяців через постійні шантажі, я вирішив разом з батьком, поступати на церковну ниву

служіння, тим паче, що відчував цей потяг ще з дитинства. Просто раніше не думалося, що його можна буде зреалізувати в тодішніх обставинах, коли переслідують батька. Тепер же, коли батькові дали змогу служити в Церкві, я вирішив і собі спробувати щастя на церковній ниві. Але саме тут наступила цілком зворотня реакція зі сторони "органів". Починаючи з 1983 р. я безуспішно поступав в духовні семінарії Одеси, Ленінграда та Москви і, при успішній здачі іспитів, завжди не проходив по конкурсу. Як мені потім пояснювали в приймальних комісіях тих же семінарій, мене не пропускали уповноважені Ради в справах релігій через т. зв. "неблагонадійне сімейне положення". Звісно, що всі вони мали на увазі справу батька. Всі ці мої безуспішні "поступлення" в духовні заклади тривали аж до 1987 р., коли ми з батьком остаточно вирішили виїжджати в Канаду на запрошення тамтешньої Церкви.

Однак, нашому виїздові в Канаду передувало ще одне нещастя, яке несподівано звалилось на нашу сім'ю. В березні 1985 року несподівано померла мати. Померла, фактично, на ходу, особливо й не хворіючи, маючи всього 61 рік життя. Звичайно, її здоров'я було підірване всілякими важкими обставинами життя, вона була дуже чутливою, завжди хвилювалась за батька, однак якихось конкретних важких хворіб у неї не було. Проте, її здоров'я було виснажене, зокрема, постійними постами, які вона проводила, молячись за батька і за благополуччя нашої сім'ї. Пости поступово перетворювалися в фактичні голодування, які всіляко виснажували і без того виснажений організм. На додаток, ще й деякі знахарі порадили їй вдатися до лікувального голодування... І сталося, що саме в час Великого посту 1985 р., протримавши два тижні лікувального голодування, незважа-

ючи на наші з батьком умовляння припинити ці експерименти над своїм здоров'ям, матері в один день стало погано, почалися обмороки, і вона злягла. Ми викликали швидку допомогу, забрали матір в лікарню, і до кінця дня вона померла у батька на руках, фактично, не прийшовши до свідомості. Лікарі поставили діагноз: "виснаження й обезводнення організму". Все це було для нас із батьком страшним ударом, в першу чергу із-за своєї раптовості. Буквально, як грім з ясного неба. Поховали матір в Косові, неподалік від церкви.

... Через десять літ подібна раптова "смерть на ходу" станеться і з батьком, просто причини її будуть дещо інші. Все це, як видно, уже було написане на роду!

Після цього потяглися сумні одноманітні дні: я на роботі в типографії, де на той час працював, батько в селі на парафії. Наша хата, фактично, стояла пустою, і не видно було ніяких перспектив, щоб могли покращити наше становище на той час. Мене знову в тому році не прийняли в Ленінградську духовну семінарію, куди я знову поступав, батька далі викликали в КДБ і шантаж тривав. Хоча при владі в Кремлі вже тоді перебував М. Горбачов, реальних змін на краще ще видно не було.

Весною 1986 р. батько перевівся на іншу парафію, в с. Рожнів, неподалік від Косова, проте в сторону долу, а не гір, ближче до свого рідного Химчина. В Бабині, де він пробув на парафії рівно три роки, йому вже важко було ходити по стрімких горах, причащаючи хворих та ховаючи померлих. Адже все село було розкидане по верхах, і були постійні негаразди з транспортом; часто було проблематично потрапити в саме село на відправу. Рожнів – село було набагато більше, і роботи священикові там відповідно було більше, зате воно знаходилось на рівнині, з транспортом таких проблем уже не було, отож

батькове служіння дещо полегшилось з фізичної точки зору.

В ніч на Вербну неділю 1986 р., коли батько служив в Рожнові, сталася чорнобильська катастрофа. Наслідки ми її побачили невдовзі. У Косів і його довколишні курортні околиці наїхало чимало сімей партноменклатурників з Києва та інших міст, поражених радіацією. Відвозили своїх дітей в безпечніші місця. Ціле літо суціль україномовний Косів говорив, значною мірою, по-російському, – настільки великою була кількість приїжджих з Києва та околиць, щоб хоч якоюсь мірою захиститися від чорнобильського реактора. Ми повною мірою довідалися про трагедію і її справжні наслідки з закордонного радіо. Проте, чорнобильське лихо дещо сильніше підштовхнуло людей до Церкви, а згодом дало імпульс й до певного національного відродження на перших роках "горбачовської" перебудови.

Десь з другої половини 1986 р. в суспільному кліматі країни почало вгадуватись певне пом'якшення. Вперше заговорили про "демократизацію". В пресі почали з'являтися досить відверті, як на той час, публікації про мову, культуру, релігію. Ожили духом й колишні політв'язні, які раніше не давали про себе знати. Батька почали відвідувати в Косові його колишні побратими по нещастю: Михайло Осадчий, Зіновій Красівський, Богдан Ребрик, Тарас Мельничук, подружжя Калинців та інші. Все це сприяло піднесенню на душі самого батька, він став з якоюсь більшою надією дивитись в майбутнє, хоч він був так скроєний, що й в найтяжчих обставинах не втрачав оптимізму. Тепер же, можна сказати, вперше після смерті матері, батько знову ставав на цей шлях піднесення, і відчувалося, що невдовзі за цим послідує його якісь конкретніші, рішучі дії, без яких він, як відомо, не міг довго бути.

І дійсно, так сталося. Починаючи з 1987 р., коли вже почала справжній хід "демократизація" режиму, батько пов'язав контакти з усіма провідними дисидентськими колами в Україні: у Львові, в Києві, і почав разом з ними спільну боротьбу за дійсну демократію і гласність в країні. Він навіть кілька разів їздив в Москву, де зустрічався з тамтешніми дисидентами: свящ. Якуніним, Григорянцом, Сендеровим та іншими, щоб висвітлити факти порушення прав віруючих і Церкви в Україні. Звичайно, місцева влада на це не закривала очі. І не дивлячись на офіційну політику "гласності й перебудови" виклики батька в КДБ з шантажами тривали і в 1987, і в 1988 роках. Однак, він своїх позицій уже не здавав ні на дюйм. Неодноразово перед органами батько порушував мою справу, що я не можу уже чотири роки поступити на навчання в духовний заклад. "Відомо, що все це через мене, – говорив батько працівникам КДБ, – і відомо, що все це роблять ваші люди з Ради в справах релігій, адже вони відкрито викреслюють сина з списків кандидатів в студенти". "Я довго так терпіти не можу, – продовжував він, – якщо мій син і на цей рік не поступить в семінарію, ми з ним будемо подавати документи на виїзд за кордон!". "Можете подавати, – зухвало відповідало КДБ, – але хто вас туди відпустить!". "Якщо буде потрібно, я доб'юся, щоб відпустили!" – твердо заявляв батько.

Треба сказати, що це був знову прямий виклик органам. Однак, офіційна Церква була лише одна – РПЦ, боротьба за легалізацію греко-католиків ще тільки починалася, а про автокефалію ще не можна було й думати. Отож, батько й надалі мусив триматися РПЦ, в якій до цього часу служив. Проте, вже тоді, в надрах РПЦ, серед національно свідомих священиків, починались зароджуватися зерна українського національного

православ'я, яке остаточно оформиться в 1989 році, як – УАПЦ. Вже в 1987 р. батько написав відкритого листа тодішньому екзархові РПЦ в Україні митрополитові Філарету з закликом сприяти "українізації Церкви", з закликом повернення їй національних святинь, зокрема Києво-Печерської Лаври та Софії Київської, відкриття духовних семінарій з українською мовою навчання, видання Біблії та релігійної літератури українською мовою. Було порушено й багато інших питань у сфері взаємовідносин між Церквою і державою. Це був перший лист такого плану від православного духовенства в Україні, перша ластівка, що штовхнула процес в напрямі створення незалежної Української Церкви. Цей лист був опублікований в самвидавному журналі "Український вісник" за 1987 р., що стараннями В. Чорновола був відновлений у Львові.

Весною 1987 р. на Захід було дозволено виїхати доволі молодому українському політв'язневі, колишньому співкамерникові батька Данилові Шумуку. Це був перший випадок за останній десяток літ, коли укр. дисидент зміг емігрувати на Захід. До того, в 70-х роках, було лише кілька таких випадків: Л. Плющ (вирваний з психіатрички при допомозі французьких комуністів), В. Мороз (обміняний на американського шпигуна), а також Надія Світлична та подружжя Караванських. І на цьому процес виїзду укр. дисидентів надовго припинився. Тепер же, несподівано, він почав відроджуватися. Тоді ж, в 1987 р. на Захід змогли виїхати ще два відомих українських політв'язні: Йосип Тереля і Микола Руденко. Все це підштовхнуло батька наполегливо діяти в даному руслі. І коли в 1987 р. я черговий раз (вже п'ятий!) не поступив в духовну семінарію (тепер в Загорську) знову під приводом "неблагонадійності" свого походження, батько, не довго

думаючи, поїхав в Москву, і з чималими труднощами, за допомогою московських дисидентів, пробився в Канадське посольство, що містилося по Староконюшенному провулку, неподалік від старого Арбату.

В посольстві батько написав відкриту заяву до міжнародної християнської громадськості з закликом про допомогу. "Мене переслідує Рад. влада протягом всього мого свідомого життя. Моя родина повністю винищена: батько помер від холоду й голоду в Сибіру, молодший неповнолітній брат вбитий опричниками НКВД в 1946 р.; мати, фактично, померла на засланні, не маючи змоги повернутися на рідні землі; дружина раптово померла при нез'ясованих обставинах. Залишився тільки єдиний син, але і його переслідують через мене: виключили з університету за те, що не відрікся від батька, а тепер уже п'ять років підряд не пропускають в духовні учбові заклади через його сімейне походження. І цьому беззаконню немає меж! Я звертаюся до вас усіх, кому не байдужа доля зацькованої і переслідуваної особи в СРСР: допоможіть нам з сином виїхати до нормальної, цивілізованої країни Заходу (якою є Канада), де я зміг би нормально займатися душпастирством в Українській Церкві, а син зміг би нормально вчитися по своєму вибору", – так писав восени 1987 р. священник Василь Романюк з тим, щоб привернути увагу міжнародної громадськості до свого тогочасного становища. Зі свого боку я від себе написав подібну заяву, адресовану до християнських молодіжних кіл Заходу. Все це вчинило певне пожвавлення довкола нашої справи.

В США справою виїзду батька заопікувався тодішній митрополит Мстислав, в Канаді нам чимало допоміг добрий приятель батька проф. о. Іван Чинченко, який мобілізував на його захист Укр. Правосл. Церкву Канади. Невдовзі звідти, від о. Чинченка, ми отримали чер-

говий виклик, зате Гарантований і спонсорований Укр. Правосл. Церквою Канади, а вона, в свою чергу, залучила до справи батька уряд Канади. Треба сказати, що від о. І. Чинченка це був щось уже четвертий чи п'ятий офіційний виклик, що він посилав нашій сім'ї ще з 1978 р., так багато нам допомогла ця шляхетна людина! І так сталося, що тільки цьому останньому викликові, надісланому нам десь навесні 1988 р., судилася щаслива доля, тільки по ньому нас випустили за кордон! А все це, передусім, завдяки особливій наполегливості батька, який, незважаючи ні на що, ні на обставини, ні на мою вже остаточну зневіреність відносно того, що нам дозволять колись виїхати; наполегливо добивався свого, стукаючи в усі доступні йому двері. Зрештою, тоді, в 1988 р., коли в Союзі стало помітно "теплішати", віщуючи чергову "відлигу", він не так робив все це задля себе, як, в першу чергу, заради мене, – він не міг дивитися на мої митарства і життєву невлаштованість, і вирішив будь-як змінити цю ситуацію. Проте, залишав за собою право повернення в Україну, через що виклик для нас тепер уже був оформлений не на "постійне місце проживання" як раніше, а "в гості", щось на два чи три місяці. Батько тоді наче відчував, що грядуть зміни в Україні, і залишав за собою право на повернення. Відчував, що він тут ще буде потрібен!

Отож, вже з кінця 1987 р. ми були в готовності виїзду. Проте, поки офіційного дозволу ще не було, життя продовжувалося як і раніше. В 1987 р. батько отримав чергове призначення на нову парафію в с. Пістинь, сусіднє за Косовом. Це була остання його парафія перед виїздом за кордон, і взагалі, остання парафія в Україні в його священничому служінні. Після його повернення з Канади послідує служіння єпископське, де батько уже відповідатиме не за окреме село, а за цілі округи в

новій конфесії – УАПЦ. Однак, в 1987-88 рр., коли батько служив в с. Пістинь, подібні метаморфози майбутнього ще не уявлялися. Як би там не було, а в Пістині люди батька любили, зрештою, як і по всіх інших його парафіях, і він ще там мав останні зіткнення з місцевими властями, що втручалися в справи церкви. На Різдво 1988 р. батько привселюдно, з церковного амвону, закликав всіх: дітей, молодь, щоб йшли колядувати, не боячись нічого, мотивуючи тим, що тепер "демократія, гласність, перебудова"; отож "вам ніхто нічого тепер не зробить! Часи безкарного атеїзму відійшли в минуле, і ніхто не зможе їх повернути назад!" – як завжди прямо, без жодних натяків, заявив батько на церковній проповіді. І люди, молодь, діти в Пістині та й в довколишніх селах масово пішли в колядники, меланки, викликаючи неабиякий переполох серед районної держбюрократії. В районі були скликані збори, на яких засуджували діяльність свящ. Романюка. Адже на провінції тоді справжня перебудова ще й не починалася!

Однак, даліше погроз батькові справи не пішли. "Я їх не боюся, – заявляв батько в розмові зі своїми знайомими. Мені тепер втрачати нічого. Якщо вони мене з сином не відпустять за кордон, я їм таке вчиню, що не будуть раді, що зі мною зв'язались!". Я ж, не маючи роботи, сидів вдома, чекаючи, як вирішиться справа з нашим виїздом. Тримав контакт з львівськими дисидентами, дописував в журнали "Кафедра" і "Український вісник", що почали виходити у Львові, інформував широкий загаль про хід нашої з батьком справи. Поступив у членство Української Гельсінкської Спілки, що тоді відновила свою діяльність.

Можливо, справі посприяла наша з батьком тверда позиція у відстоюванні свого права на виїзд, можливо,

широка кампанія в захист батька, що знову розгорнулася за кордоном, а можливо, загальні зміни, що розпочалися в державі; але десь на початку липня 1988 року, цілком несподівано, ми отримали дозвіл на виїзд в Канаду...

І виїхали наприкінці того ж місяця, довго не чекаючи. Особливого прощання не було, ми поїхали у Львів, попрощалися із знайомими дисидентами, батько зі своїми приятелями, знайомими священиками. Я зі своїми друзями в Івано-Франківську, Коломиї. Написали батьковим родичам на Харківщину, а материним – на Волинь, що виїжджаємо в Канаду, і невідомо коли повернемось. Проте, батько в розмові з усіма своїми знайомими говорив, що він невдовзі повернеться, не знаючи, звичайно, саме коли. "Треба тільки, – говорив він, – сина влаштувати на навчання, а я собі дам раду якось і тут". Слід сказати, що наші рідні і близькі прощали батька зі слізьми на очах. Адже багато хто з них думав, що цей виїзд – назавжди, і що ми більше ніколи одні одних не побачимо. Проблема була із нашою хатою в Косові, адже вона залишалася без господарів. Отож, перед своїм від'їздом батько мусив поселити там сім'ю своїх знайомих із Косова, які з того часу проживають там. На власному прикладі батько підтвердив вчення із Нового Заповіту, що для спасіння слід віддати все своє майно іншим. Він так і поступив в 1988 р., фактично, повністю повіддававши все, що мав. Виїхали ми за кордон щось із двома чемаданами в руках і сумкою через плече. Батько навіть не встиг поміняти і взяти з собою ту обмежену кількість валюти, яку дозволяли тоді провозити з собою.

Проводжали нас в Москву (а виїхали ми туди, не маючи ще ні квитків в Канаду, ні навіть відкритої канадської візи, а лише з радянськими закордонними паспортами)

двоє наших знайомих: давній батьків приятель, колишній політв'язень, народний лікар-цілитель, що неодноразово лікував батька, Євген Грицяк зі Снятинщини, а також мій добрий друг з Івано-Франківська Тарас Розумний, син колишнього дисидента. Разом з ними ми приїхали в Москву, і маючи на руках закордонні паспорти, пройшли в канадське посольство, де нам відразу відкрили канадські візи. Як зазначив консул Канади, – "ваша справа набрала урядового розголосу, отож з вашим статусом перебування в Канаді проблем не буде. В вас є т. зв. "перміт (дозвіл) міністра", згідно з яким, ви можете, відразу по приїзді в Канаду, подавати документи на постійне місце проживання". В посольстві нам також допомогли забронювати два квитки в Канаду, з чим тоді було дуже важко. Для цього використали дипломатичну бронь. Щось біля двох днів довелось почекати в Москві, поки були придбані квитки. Оплату за них переслала, через посольство, Консисторія Української Православної Церкви Канади. Отож, придбавши, нарешті, в касах міжнародних авіаліній два квитки на рейс: Москва-Амстердам-Торонто-Вінніпег, ми виїхали в аеропорт "Шереметьєво-2". Рейс був призначений на 27 липня.

Остання ніч в аеропорту "Шереметьєво-2" перед завтрашнім вильотом. "Остання ніч, – як жартував тоді батько, – на радянській землі". Ми прощалися з нашими супутниками Євгеном Грицяком і Тарасом Розумним, згадували минуле. Я відчував себе більш-менш спокійно, по-моєму усе страшне було уже позаду. Батько ж, навпаки, спокійним не був, він боявся якихось провокацій, які в той час всіляко чинилися для від'їжджаючих інакодумців. І його передчуття, зрештою, не були даремні.

І коли наступив новий день, коли була проголошена реєстрація на рейс до Амстердаму, і ми почали проходити

митний контроль, потроху все відходило від серця. Але вже при реєстрації нас підозріло довго тримали на митному контролі, дуже довго звіряли документи, скурпульозно перевіряли всі речі, не все дозволили провести з собою. Тому дещо батько передав назад Євгенові Грицяку, який, на щастя, весь час був поряд. Нарешті ми пройшли отой кордон в аеропорту, і нас впустили в залу для очікування пасажирів на даний рейс. Однак, уже перед самим відльотом рейсу до нас знову підійшли працівники митної служби, і, під здивованими поглядами іноземців, знову повели нас в кабінку для "перешукування" речей і перевірки документів. Особливо ретельно тепер обшукували мене (це нагадало мені обшуки в мордовському концтаборі, куди ми приїжджали з матір'ю на побачення до батька), наче шукали, до чого можна було б придертися, щоби не випустити за межі "широкой и необъятной". З батьком поводитись дещо обережніше. Можливо, такою була інструкція зверху. Це тривало досить довго, вже оголосили посадку на наш рейс, а нас все не випускали. І аж коли батько, піднявши тон, почав протестувати, коли прибігла чергова і заявила, що вже пора відправляти літак, нас якось неохоче відпустили. Літак був голландський, всі пасажири вже давно були на місцях і здивовано дивилися на нас; не по-радянському усміхнені провідниці показали нам наші місця. Почалися заводитись двигуни. І саме в той момент, можна сказати, ми по-справжньому відчули, що покидаємо СРСР, і що відтепер ми в безпеці і від КДБ, і від митників, і від таборів, і від усього-усього радянського. Літак вже був територією іншої держави – Нідерландів. Ми застібнули пояси, і батько три рази широко перехрестився. Я слідом за ним. Літак голландської компанії *KLM* піднявся в небо над Москвою і взяв курс на Амстердам.

ЧАСТИНА ДРУГА

“Створення єдиної Помісної Православної Церкви в Україні є необхідною передумовою міцної Української держави. Ніколи незалежність України не буде повною, якщо 60 відсотків її православних належатимуть до іншого духовного центру, як це ми маємо тепер з п. Зв. Укр. Правосл. Церквою Московського Патріархату. Тому єдиним нашим порятунком в даній ситуації є об'єднання всіх православних України саме довкола Києва, як нашого духовного центру, нашого національного Єрусалиму. Тільки при такій умові ми зможемо стати повноцінною нацією, тільки при такій умові нас буде поважати світ.”

*Патріарх Володимир
(з виступу для преси)*

КАНАДСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ

Отож, 27 липня 1988 року ми з батьком покинули СРСР і попрямували авіалайнером на Захід, до нового, незвіданого нам життя. Пролітаючи над територіями Росії, потім України, потім Польщі (у Варшаві літак зробив коротку зупинку), і все далі на Захід, – в нас з батьком не було якогось відчуття, що ми назавжди покидаємо Україну; все це сприймалося, як якась звичайна поїздка, кудись в гості, можливо, трохи довша за інші поїздки, і відчувалося, що через якийсь час ми знову повернемося назад, до своїх рідних пенатів. І дійсно, так сталося. Батько повернеться в Україну через менш ніж півтора року, я ж пробуду там значно довше, і остаточно повернуся через п'ять з половиною років уже в юридично незалежну Україну, про яку тоді, в липні 1988 р., ми не могли й думати. Тоді ми просто летіли вперед, до нового життя. Ми були щасливі, що вирвалися з-поза залізної завіси, яка в той час ще досить міцно трималася.

І ось літак почав знижуватися над Амстердамом, цілком нові, відмінні будівлі внизу, якийсь начебто новий клімат довкола. Літак приземлився, бортпровідниці люб'язно попрощалися з нами по-англійському, і ми виходимо довгезелезними "рукавами" з літака, фактично, вперше на територію "вільного світу". Весь багаж, два чемодани в руках і сумка через плече, з нами. І що далі, куди йти? І хоч я на той час уже дещо орієнтувався по-англійському, зокрема, міг читати вивіски і розуміти нескладні тексти, проте, до розмовної мови вуха не звикли зовсім, і ми опинилися у тому здоровенному іншомовному котловані, серед одного з найбільших аеропортів світу, де все ходить круговерть, і нічого не можна второпати. Куди, в яку сторону іти?

Батько ще покладав ілюзії в Москві, що, можливо, нас хтось зустріне в Амстердамі (були такі випадки, напр. зустрічали Терелю, Шумука). Однак, їхні від'їзди були підготовлені заздалегідь, де все було зорганізоване на кілька тижнів наперед, – наш від'їзд з Москви стався спонтанно, і, можна сказати, все оформилось за якихось пару днів. Крім Канадської Церкви ми, фактично, нікого й не встигли повідомити про наше прибуття. Отож, мало хто знав, взагалі, про те, що батько прибув на Захід. Одним словом, в Амстердамі нас так ніхто і не зустрів, прийшлося орієнтуватися самим. Нарешті, підійшовши до якоїсь реєстраційної каси, ми показали там свої квитки, і симпатична мулатка, уважно роздивившись їх, з люб'язною усмішкою показала на митах, в якому напрямі нам йти до виходу, з якого відправляються літаки на Торонто, і назвала число реєстраційного пункту (т. зв. "gate"). Йти довелося довго, довгими переходами, ми відразу відчули, що знаходимось в іншому світі: неймовірне багатство вітрин, яскрава реклама, всюди бездоганна чистота і порядок. І хоча довкола був велетенський аеропорт і маса людей, людей, між іншим, зовсім іншого типу, ніж в тодішньому СРСР, якихось по-особливому гордих, зате привітних, впевнених, несуетливих, з почуттям власного достоїнства, з високо піднесеними головами, – проте тієї суетливості та метушні, що була в Москві, тут не відчувалося зовсім. Все було плинно й розмірено, начебто, ніхто й нікуди не поспішав. Зовсім інші вирази облич. І якщо хтось підходив з Рад. Союзу, він відразу виділявся, і не так за одягом, як за манерами поведінки, і, що головне, за виразом свого обличчя.

Знайшовши потрібний нам "вихід" (gate) з написом "Toronto" і з позначенням години відльоту потрібно-

го нам рейсу, ми присіли на м'яких кріслах, очікуючи реєстрації квитків. Залишилось чекати кілька годин. Я, відчувши себе майже впевнено на "Заході" й випроставши груди, як і всі довколишні пасажери, вже хотів "прошвирнутися" по шикарному, сяючому рекламою аеропорту, однак батько мене не пустив. "Ще загубимось", – сказав він. Видно було, що хвилювався аж до того часу, поки не приїде в Канаду, і не зустріне там своїх, хоч і заочних знайомих, з якими тримав контакт перед від'їздом. Отож ті кілька годин, що залишилися нам чекати, ми просиділи спостерігаючи наших супутників з іншого світу. Навпроти нас зручно порозсідались дві, фактично, напівголі мулатки, що курили в кріслах, сліпуче усміхались кожному зустрічному і пили пиво з пляшок. В тодішньому СРСР такого часто не побачиш. Все показувало, що це вже зовсім інший світ...

Коли почалась реєстрація, ми пройшли митний контроль, і я своєю ламаною англійською якось пояснив "офіцерам" куди, на скільки і чого ми їдемо в Канаду. Нас пропустили разом з усіма в здоровенний салон літака, розміру якого ми ще ніколи не бачили раніше: щось із вісьмома рядами крісел, зі здоровенним екраном посередині, як в наших радянських кінозалах. Це був трансатлантичний авіалайнер канадської компанії "*Air Canada*", рейсом в Торонто...

Покидаючи отой гігантський аеропорт в Амстердамі, що став для нас наче першою перепусткою у "вільний світ", я тоді не думав, що мені доведеться ще не один раз курсувати через його "ворота". Весь час, коли я їхатиму з Канади в Україну, в гості до батька, і в 1992, і в 1993 рр., вже як громадянин Канади, маршрут в Європу пролягатиме для мене завжди через Амстердам, отож ще не раз мені доведеться побувати "транзитом" в цьому сяючому

аеропорту, що відкрив для нас Захід. І тепер з Амстердама йтимуть прямі рейси на Київ, чого не було в 1988 році.

А зараз ми летіли ще далі на Захід, в Торонто, на незнану нам канадську землю. Літак з Амстердама до Торонто летів щось біля восьми годин. В салоні оголошували, що літак пересік територію Нідерландів, Північне море, ми вже пролітали над територією Великобританії. А пройшло лише якихось півгодини лету. Видно було якісь зелені, затуманені масиви внизу. Раніше такі видіння могли б прийти лише в снах. Зараз це було наяву. І ось ми уже, як оголошують по радіо, знаходимось над територією Атлантичного океану. Щоправда, самого океану майже видно не було. Стояв густий туман. І лише в кількох місцях, на фоні хмар, проглядалися безкінечні водні простори. Пролітаючи над Атлантикою, залишаючи європейський континент, ми думали про те, як нас зустріне Канада, і яким буде наше життя там, чи зможемо ми адаптуватися до тих нових умов і чи зможемо віднайти себе там, у Новому світі? Батько говорив про те, що йому, перш за все, хочеться побачити і поклонитися національному синьо-жовтому прапорові, якого він не бачив відкрито уже кілька десятиліть. "Сподіваюся, що сьогодні нас зустрічатимуть разом із ним!" – говорив він.

В салоні разом з нами летіла велика група поляків, як видно на постійне проживання в Канаду, що голосно перемовлялися між собою. Отож, і тут ми, в нашому мовному середовищі, не були самотні. Польську мову розуміли досить добре. Над самим Атлантичним океаном літак летів десь біля п'яти годин, а потім уже показалася внизу якась скеляста територія Канади, – це були прибережні атлантичні провінції. Коли було оголошено,

що ми знаходимось над територією Канади, нам було роздано декларації про прибуття в Канаду, які ми так і не змогли толком заповнити через незнання мовних тонкощів анкетних даних. Заповнили тільки імена й прізвища, час прибуття, а вже решту даних доповнювали в аеропорту Торонто, при сторонній допомозі.

І ось через вісім годин польоту, коли в наших вухах все дзвеніло і гуло, було оголошено, що ми приземляємося в аеропорту Торонто. Гігантські написи довкола англійською мовою, якісь зовсім іншого типу здоровенні будівлі, величезна кількість літаків й авіатехніки довкола, - все вказувало на те, що ми вже, дійсно, в цілком іншому світі, в світі, що характеризується назвою "*English*.", - і цим все сказано. В світі, де помимо англійської мови все інше уже стає другорядним, непотрібним і архаїчним, і де без володіння нею ти відчуваєш себе відразу повним "ізгоем" суспільства... Такими ж довгими "рукавами", як і в Амстердамі, виходимо з літака в залу аеропорту, де нас відразу ставлять в чергу до реєстраційного відділу, над яким великими буквами написано: "*Welcome to Canada*" ("Ласкаво просимо в Канаду"), і де відбувається реєстрація документів. Чекати б прийшлося досить довго, проте при першому побіжному перегляді документів, до нас з батьком підходить люб'язна усміхнена жінка-службовець аеропорту, перепитує наші прізвища і на мигах запрошує за собою. І так ми обминаємо довжелезну чергу, і нас відводять в окрему залу, допомагають забрати свій багаж і відводять до реєстраційного столу, де нас уже чекають двоє представників діаспори: чоловік і жінка з Світового Конгресу Вільних Українців. Відбулося коротке представлення і привітання, при їхній допомозі, як перекладачів, "офіцер" швидко заповнює наші декларації. Після цього, уже в їхньому супроводі,

ми покидаємо реєстраційний відділ, проходимо, так би мовити, митний контроль (якого, фактично, не було, тому що ніхто не перешупував речі і кишені, як в Шереметьєво) і піднімаємось ескалатором уже в велику загальну залу для зустрічаючих.

І вже здалеку, на ескалаторі, за великими скляними дверима, було видно, що нас зустрічають так, як і представляв батько: з національним прапором, кілька дівчат в українському строї з квітами, а також представники духовенства, преси та громадськості. І дійсно, як тільки ми з батьком увійшли в ці широкі скляні двері, що самі відкривалися, ця група людей, в кілька десятків, кинулася нам назустріч. Представники преси, радіо відразу наставили на батька мікрофони і заклацали фотоапаратами. Батько відразу виступив з коротким привітанням-промовою, що згодом була опублікована в багатьох укр. діаспорних часописах, а також передана в Україну по радіо. Він сердечно дякував всім, хто доклав старань у справі нашого виїзду, зокрема Українській Православній Церкві діаспори, укр. діячам і всім тим, що захищали його ще з часів ув'язнення. Тут же батько передав сердечний привіт всім, хто воював за незалежність України у лавах ОУН-УПА і запевнив їх, що їхня справа на Україні не вмерла, що тепер там починається новий етап в боротьбі за самостійну Україну, і всі ми віримо, що цей етап закінчиться перемогою! Ці слова щиро зворушили зустрічаючих, було задано ще чимало запитань від преси, від Радіо "Свобода", від Канадського радіо, – на всі питання батько давав досить розгорнуті відповіді. Аж потім, після цього, почалася жива розмова, обійми, представлення один одному. Ми побачили тут представників УПЦ Канади, священників з Торонто, які відразу надали нам з батьком посильну допомогу, що стала нам в при-

годі на перших порах перебування в Канаді. Побачили ми й тих людей, чий голос добре знали із закордонного радіо. Уже на другий день після цього в Україні почули батьків голос і репортаж про зустріч, як пізніше писали нам наші знайомі. Серед тих, що тоді зустрічали нас в аеропорту, були представники Світового Конгресу Вільних Українців, Комітету Українців Канади, різних українських газет й періодичних видань, а також члени парафіяльних рад укр. правосл. церков Торонто і околиць, що й zorganizували для зустрічі дівчат в українському строї з квітами. Серед іншого, були й представники неукраїнської англомовної преси з Торонто, які прямо перед відльотом нашим до Вінніпегу, зробили з батьком розгорнуте інтерв'ю, що було опубліковане в англомовній пресі.

Однак, ця зустріч тривала, в принципі, недовго. Нас пригостили холодним апельсиновим соком, і слід було відправлятися на рейс до Вінніпегу, що слідував через якусь годину. Вручивши нам візитні карточки майже всіх зустрічаючих, нас повели до "виходу" на рейс "Торонто-Вінніпег". Ми попрощалися з усіма, подякували, представник КУКу провів нас в самий салон літака, посадив і переговорив з бортпровідниками, щоб за нас потурбувалися в зв'язку з нашим незнанням англійської. Тут ми вже були взяті під особливу опіку, і літак знову піднявся в небо і взяв курс ще далі на захід, через американський континент. Рейс "Торонто-Вінніпег" тривав щось біля трьох годин.

Територія, над якою ми пролітали, фактично, була безлюдною: ліси та озера, що чимось нагадувало нам сибірські простори, а уже перед самим Вінніпегом почалися безкрайні канадські прерії, що яскраво характеризували Дикий Захід американського

континенту, як колись говорилося. Серед цих прерій і знаходився Вінніпег-столиця канадських індіанців, корінних жителів цього континенту, яких тут було найбільше скупчення. Десь у тридцятих роках нинішнього століття Вінніпег став, одночасно, і столицею канадських українців. Тут містилися всі центральні українських організацій і Церков. Саме сюди і пролягав наш маршрут на невідомий північно-американський захід. Прилетіли у Вінніпег ми уже надвечір, коли починало смеркати, так що добре роздивитися місто не змогли. Звичайно, місто було значно менше, ніж Торонто (якихось 600 тис. мешканців) і не вражало таким розмахом. Але тут, у Вінніпезі, відчувався якийсь особливий, ще більш відмінний від європейського, західно-ковбойський характер міста. Характер міста Дикого Заходу, як його окреслювали американці.

В аеропорту Вінніпегу нас зустрів голова Консистерії УПЦ Канади о. Степан Ярмусь і з ним ще двоє осіб-працівників Консистерії. Коли ми їхали по дорозі з аеропорту до приміщення Консистерії, де мали перебувати на перших порах, нас вразила немала кількість українських церков і будівель з українськими написами і символікою. Тут я вперше в житті побачив розміщені на будівлях великі тризуби і синьо-жовті прапори. Консистерія знаходилась на Мейн стріт (Головній вулиці), що колись була центральною у Вінніпезі. Найбільше вражало те, що на дорогах міста безперервно снували автомобілі, а на тротуарах майже не було видно людей. Серед поодиноких пішоходів, в основному, переважали люди якоїсь особливої раси, з якими раніше не доводилось зустрічатися. Вони ходили якось нетвердо, хитаючись, з затуманеними поглядами, наче під наркотиками. Це були індіанці, корінні жителі американського континенту.

Саме в районі приміщення Консисторії простягалися їхні квартали, своєрідне індіанське гетто, тому в тих місцях ходити було не зовсім безпечно.

В Консисторії нас зустрів митрополит Василій (Федак) – глава Української Православної Церкви Канади і представники місцевого духовенства. Однак після короткої зустрічі, привітань, побачивши, що ми були дуже стомлені після безперервного кільканадцяти-годинного перельоту, а також кількома безсонними ночами перед тим, і враховуючи, що вже був пізній вечір, нас з батьком відправили відпочивати наверх, де було досить просторе, трикімнатне приміщення, яке й було виділене нам на перших порах нашого перебування в Канаді. Так ми й опинилися серед канадського життя. Вночі кілька разів просипалися від якогось дикого галайкання. Вікна наших спалень виходили в невеликий парк, де постійно збиралися індіанські підлітки, що дико верещали цілу ніч. Їхнє аулюкання було так знайоме із фільмів про індіанців, що доводилось бачили в СРСР!

На другий день відбулося уже детальніше знайомство із Консисторією, і з митрополитом Василієм, і з іншими працівниками УПЦ Канади. Після обіду в українському ресторані нас повезли на квартиру до о. Івана Чинченка, якому на той час уже було 83 роки, виглядав він досить немічно і втомлено, хоча його мислення було ще досить ясне і динамічне. Відбулась зворушлива зустріч, яка, однак, не тривала довго, тому що у батька вже було назначене інтерв'ю з центральною місцевою англomовною газетою *"Вінніпег Фрі Пресс"*. Інтерв'ю вийшло досить добре, і уже на другий день, разом з фотографіями батька і мене, було поміщене на одній з перших сторінок цього великого часопису. Заголовок статті був: "Український священник-дисидент вирвався на свободу". Згодом це

інтерв'ю було передруковане на сторінках багатьох інших канадських англомовних газет. Наприкінці дня ми зустрілися із нашою доброю знайомою ще з Івано-Франківська, колишньою дисиденткою Раїсою Мороз, яка проживала тепер у Вінніпезі зі своїм другим чоловіком, і працювала в Колегії Св. Андрея. Ми побували в їхньому домі на околиці міста, де відчули, незалежно від віддалі, непоборний дух України.

Так коротко можна охарактеризувати перший день нашого перебування у Вінніпезі. А слідом за цим потяглися й інші дні нашого канадського побуту. Ми проживали там же, в приміщенні Консисторії, батько співслужив в кафедральному соборі, що був неподалік, однак на перших порах довелося багато роз'їжджати, спочатку по околицях Вінніпега, а потім і далше, куди батька запрошували, як новоприбулого дисидента з України.

Пам'ятаю першу поїздку нашу в Канаді, що відбулась за кілька днів після нашого прибуття. Це була поїздка в Давфін, кілометрів за сорок від Вінніпегу, на т. зв. щорічний український мистецький фестиваль, що проводився у цьому місті. Поїхали ми туди на автомашині з Раїсою Мороз і її чоловіком, тепер уже покійним Григорієм Куксою. Це була перша, так би мовити, "наземна" поїздка в Канаді, що відкрила нам красу канадських прерій та околиць Вінніпегу. Вінніпег знаходився на суцільній рівнині, посеред прерій, що його оточували звідусіль. Через місто протікали дві річки: Ред рівер (Червона ріка) і Ассінабой рівер, при злитті яких, на Форкс (Розвилці), і виник історичний центр міста. Ріки були болотисті, і в них не можна було купатись. Однак, уже трохи на північ від Вінніпегу, тягнулась сітка озер, чистих і мальовничих, куди й їздили відпочивати місцеві

мешканці. Тепер, по дорозі в Давфин, ми проїжджали біля цих широких озер і любувалися чистою, добре доглянутою природою довколишніх околиць. На преріях тепер, в основному, простягалися сільськогосподарські угіддя. Чистота доріг, довколишній порядок, – все це справляло яскраве враження.

У Давфині ми побували на дводенному Фестивалі, де виступали провідні укр. канадські ансамблі і артисти. Зупинилися у місцевого священика, де батько й співслужив у місцевій церкві на першій своїй недільній відправі в Канаді. Щоб послухати проповідь батька, який був широко представлений на Фестивалі, зійшлося чимало приїжджих: і не лише православних, а й греко-католиків. Неподалік від Давфина знаходився невеликий населений пункт (теперішня ферма) під назвою Косів, що був заснований ще на початку століття, в хвилі перших поселенців з України, що походили, як видно, з наших рідних околиць. Все це справило приємну несподіванку. Однак, теперішні їхні нащадки, що проживали тут, це були нащадки українців, народжені в Канаді в третьому чи четвертому поколінні, що з трудом розмовляли по-українському.

Після цього нам з батьком довелося ще чимало подорожувати по Канаді, і навіть, за її межами. Першою поїздкою за межі Канади, у США, була поїздка у Бавнд-Брук (центр Укр. Правосл. Церкви у США) на запрошення митрополита Мстислава, на святкування 1000-річчя Хрещення України-Руси, що в тому році урочисто проводилось по всій діаспорі. Це було в серпні 1988 року. Були певні труднощі з в'їзною візою в США (адже ми з батьком тоді ще перебували в Канаді, як гості), однак, завдяки старанням митрополита Мстислава і СКВУ, ця поїздка відбулася, і ми кілька днів

пробули на святкуваннях ювілею Хрещення у Бавнд-Бруці, неподалік Нью-Йорку. Так відбулася вперше очна зустріч батька з митрополитом Мстиславом, людиною, що в той час доклала чи не найбільше зусиль в його справі, починаючи ще з часів його ув'язнення в мордовських таборах. Владиці Мстиславу на той час йшов уже 91-й рік, але він ще був на диво повен сил і енергії, і повністю управляв своєю Церквою. Тоді ж, на богослужінні, митрополит Мстислав підніс батька до сану митрофорного протоієрея й нагородив митрою, як було сказано, "за його боротьбу і участь у справі незалежнення Української Православної Церкви в Україні". Там же, у Бавнд-Бруці, ми зустрілися з багатьма видатними діячами укр. діаспори, що поз'їжджалися на святкування, яких раніше знали лише заочно, а також з колишніми дисидентами, що порівняно недавно прибули на Захід, як подружжям Руденків, Караванських, Оксаною Мешко, Надією Світличною, Рубаном та іншими. Побували ми також і в Нью-Йорку, що правда коротко, на запрошення УН Союзу і газети "Свобода".

Пізніше, через якийсь тиждень, аналогічне святкування, з не меншим розмахом, відбулося в Укр. Правосл. Церкві Канади, в місті Гамільтоні, неподалік Торонто, на якому ми з батьком також були присутні. Можна сказати, що на урочистих бенкетах з нагоди цих святкувань, батько був представлений, як один з головних промовців, поряд з главами Церков, як людина, що лише недавно вирвалась з-поза залізної завіси в СРСР. І саме з цих двох відзначень, фактично, почалася бурхлива "місіонерська" діяльність батька в Канаді і США, що привернула до себе увагу не лише української, а й міжнародної громадськості, і яка тривала аж до грудня 1989 р., – до часу повернення батька в Україну.

Отож, з серпня 1988 р., батько, можна сказати, розпочав свою широку місіонерську діяльність в діаспорі, я ж з вересня 1988 р. вже був зарахований студентом богослов'я в Колегії Св. Андрея у Вінніпезі, що, фактично, й було метою мого приїзду до Канади. Позаяк в Україні мені не давали змоги навчатися в духовних закладах, це був єдиний варіант для здобуття мною богословської освіти. Однак, звичайно, одним навчанням справи не обмежувалися. Час від часу мене також (деколи разом з батьком) запрошували на різні форуми, відзначення, що тоді досить широко відбувалися в Канаді. Лише в 1988 р. ми разом з батьком здійснили поїздки в Оттаву, в Реджайну (Саскачеван), в Едмонтон, Гамільтон, Лондон (Онтаріо), а також кілька разів були в Торонто – в найбільшому тепер центрі українського суспільного життя в Канаді, а то й в усій діаспорі.

Серед іншого, запам'яталась поїздка в Торонто на Світовий Конгрес Вільних Українців, що відбувся в листопаді 1988 року. Туди батько був запрошений, як почесний член Президії і один з головних доповідачів, а я брав участь у роботі молодіжної секції. Там ми зустрілися, можна сказати, з усім цвітом тодішнього українського політичного життя діаспори: і з Європи, і з американського континенту, і з Австралії, Півд. Америки і т.д. Лише Україна на той час була представлена поодинокими дисидентами, що виїхали на еміграцію, серед яких був батько. Повного контакту з Україною на той час ще не було. Це був останній з'їзд СКВУ такого плану. Пізніше, після проголошення Незалежності України, СКВУ трансформується у СКУ (Світовий Конгрес Українців), стане частиною структури Укр. Всесв. Координаційної Ради з центром у Києві, і втратить своє колишнє об'єднуюче значення. Такого

значення, як в минулому, СКУ не матиме ще й по тій причині, що провідні діячі діаспори й активні дисиденти або відійдуть у "царство тіней", або ж повернуться в Україну. На той же час ще сила була в діаспорі. Ще були живі легендарні діячі діаспори і її провідники, як: той же митрополит Мстислав, президент УНР в екзилі Микола Ливицький, Ярослав Рудницький, Володимир Янів, Микола Лебедь, Ігнат Білінський, митрополит Германюк, о. Іван Гриньох, Дарія Ребет, Мирослав Прокоп, Богдан Стебельський, Ярослав Гайвас, Роман Малащук та багато інших. Всі вони тоді ще були активні на Конгресі. Слава Стецько, Микола Плав'юк, Микола Руденко, Валентин Мороз повернуться в Україну. Отож, через якийсь десяток років таких яскравих історичних діячів, лідерів діаспора уже попросту не матиме, і роль її поступово почне угасати. Проте, нам з батьком пощастило, що ми ще потрапили на той час. У 1988-89 рр. позиції діаспори у співвідношенні з Україною ще були досить міцні, і ми могли бути щасливі, що змогли тоді взяти участь у цьому процесі, відчувши себе частиною всеукраїнської світової спільноти. Проте, поїздки батька по діаспорі, незалежно від мого навчання, тривали далі. Кілька разів у тому ж році він їздив у США, відвідавши різні міста, починаючи від Детройту й Чикаго, і закінчуючи Нью-Йорком та Вашингтоном, зустрічаючись з українськими громадами різних політичних угруповань. У Вашингтоні він мав зустріч з представниками адміністрації Рейгана у Білому домі, де інформував американські урядові чинники про становище України і її Церкви. Аналогічну зустріч йому було влаштовано в канадському парламенті в Оттаві, де він зустрічався з Джо Кларком, впливовим канадським діячем, колишнім прем'єр-міністром Канади, а також

тодішнім міністром закордонних справ. Все це викликало широкий резонанс в англомовній пресі.

Однак, не дивлячись на таку, можна сказати, "зовнішньо-політичну" активність батька, через що він, зрештою, й не міг безпосередньо зосередитися на церковній службі, Консисторія УПЦ Канади не залишала наміру направити батька на парафіяльне служіння в своїй Церкві. Серед багатьох вірних лунали голоси про те, щоб батька хіротонізувати в єпископи і направити на кафедру в Торонто, яка вже кілька років була вакантною. Зрештою, батько й сам не був проти того, щоб піти на якусь парафію, адже все-таки якусь постійну працю слід було мати, не дивлячись на часті виїзди. Отож, в грудні 1988 р., напередодні Різдвяних Свят, під час одного зі своїх коротких перебувань у Вінніпезі, батько отримав призначення на парафію в містечку Ватерлоо, кілометрів за сімдесят на південь від Торонто, в сторону американського кордону. Я ж залишився продовжувати своє навчання у Вінніпезі.

І, фактично, з того часу ми вже не проживали разом з батьком аж до березня 1994 року, коли я остаточно повернувся до Києва, хоча бачились ми з ним до того ще кілька разів. На Різдво 1989 року я поїхав до батька на зимові канікули в Ватерлоо і пробув там майже два тижні. Батько освоював свою першу парафію в Канаді і, як виявилось, останню в його священичому служінні. В Ватерлоо проживало чимало канадських німців, містечко було затишне, впорядковане, майже не було індіанців, що ними аж кишів Вінніпег, проте українська громада міста була досить незначна. Дещо більше було греко-католиків, а православних нараховувалось щось біля сорока родин, що й складало основу парафії батька. В основному, це були люди пенсійного віку післявоєнної

хвилі еміграції. Молоді було дуже мало, притому, здебільшого зі змішаних шлюбів, так що чимало дітей по-українському не розуміли. Проживав батько на квартирі у професора місцевого університету Михайла Лазаровича, дуже приємної людини, що тримала контакт з батьком до останніх днів його життя. Проте, як видно було зі стану батька, служба на парафії у Ватерлоо не приносила йому особливого духовного задоволення, він звик до значно ширших аудиторій і людей дещо іншого психологічного типу. Спокійне, мирне життя, без ексцесів, було не для нього. Він постійно звик жити у протистоянні, в протистоянні з чимось сильнішим, що уособлювало сили Зла, і лише в таких умовах він міг нормально функціонувати. Життя без боротьби було не для нього. І хоча ми досить змістовно провели ті два тижні разом: кілька разів їздили в Торонто, де батько виступав на зібраннях, відвідали чимало сімей канадських українців; успішно відбулися церковні різдвяні відправи батька, де він полум'яно проповідував, – відчувалося, що все-таки щось там йому не по собі. І саме там, на парафії в Ватерлоо, в певній ізоляції від ширших кіл українства, у батька стали відчутними перші ознаки туги за Україною...

Від'їжджаючи у Вінніпег, на навчання, прощаючись з батьком, я інтуїтивно відчував, що довго він тут не витримає, що невдовзі може статися якийсь черговий злам, поворот в його житті, що було вельми характерне для його вдачі. І невідомо, чи це щось може вийти на краще, чи на гірше. Отож, на душі було якесь не дуже втішне відчуття.

А на Україні в той час вирували події національно-культурного відродження. Адже йшов уже 1989 рік, уже стали масовими численні акції, мітинги, йшла повним

розмахом боротьба за відновлення Укр. Греко-Катол. Церкви. Батько ж вболівав за те, що немає достатніх акцій в справі відродження УАПЦ, адже ще перед від'їздом в Канаду він був першим, хто відкрито написав звернення у справі відродження українського національного православ'я і опублікував його в самвидавній пресі. У всіх своїх виступах в діаспорі, і особливо, в виступах, що передавалися по радіо в Україну, свящ. Василь Романюк постійно наголошував на нагальній потребі відновлення Української незалежної Православної Церкви, і закликав до цього духовенство в Україні. І десь уже з лютого 1989 р. в цій справі помічаються перші паростки. Виникає Ініціативна група в справі відновлення УАПЦ, створюється перша, ще напівлегальна парафія на околиці Києва, в Пирогово. Батько тримає з цієї Групою контакт почерез дисидентів. Через кілька місяців стає ясно, що процес національного відродження в Україні не зупинити. На вулицях відкрито з'являється національна символіка: тризуби, синьо-жовті прапори. Справа легалізації Церков йде паралельно політичному процесові. З України звертаються до батька, щоб він повертався і взяв участь у відродженні УАПЦ, що потребувала тоді національно свідомого духовенства.

Як я й відчував, довго витримати на парафії в Ватерло батько не зміг. Прослуживши там щось біля півроку, він залишив парафію, за попередньою домовленістю з Консисторією у Вінніпезі, і поселився в Торонто, щоб бути ближче до епіцентру політичних і громадських подій, а також, щоб мати кращий контакт з Україною. У Ватерлоо він відчував себе у певній ізоляції. В Торонто проживав у добрих знайомих, а у вільний від поїздок час служив у місцевому кафедральному соборі. Тоді ж, наприкінці весни 1989 р. батько вперше офіційно

заявляє про свій намір повернутися в Україну. Однак, перед своїм поверненням йому ще належало завершити чимало справ в діаспорі. Кілька разів він їздив у США, щоб обговорити з представниками різних Церков справу можливого ієрархічного завершення УАП Церкви в Україні.

Я, закінчуючи свій перший рік навчання у Вінніпезі, встигав лише слідкувати за поїздками й активністю батька, стежачи за матеріалами української преси й пересиланнями українського радіо. З усього було видно, що батько всерйоз готується до повернення в Україну. На перших порах я протестував проти батькового повернення і відкрито писав йому про це в листах, побоюючись за його долю в Україні при можливому відновленні репресій. Адже продовжував існувати СРСР, залишалися КДБ і вся репресивна система. Але, коли в серпні 1989 р. батько несподівано завітав у Вінніпег, повертаючись з якоїсь конференції на заході Канади, – і тоді, відверто поговоривши з ним, я остаточно зрозумів, що переконати його тепер мені уже не вдасться ніколи, – наскільки наявно він був присутній духом в Україні! Він жив лише Україною, що почала пробуджуватись з летаргічного сну, – і саме в цьому була його найвища сутність! А відносно готовності до самопожертви, – то це питання завжди стояло перед ним без вибору. Всього себе він віддавав, перш за все, ідеї, а питання особистого благополуччя завжди було на якомусь дуже задньому плані. Він просто про це не думав.

Востаннє ми побачилися з батьком перед його від'їздом в Україну в жовтні 1989 р. на з'їзді Комітету Українців Канади у Вінніпезі, де батько був запрошений, як один з доповідачів про зв'язки з Україною. В цей час відчувалося його неабияке психологічне напруження,

адже духом він уже повністю був в Україні, а реально ще знаходився в Канаді. Говорив мені, що збирається на свою останню поїздку по діаспорі в Англію, на запрошення місцевих українських громад, а звідти, прямим рейсом, їхатиме в Україну. Ми попрощалися з батьком, такі не знаючи, коли зустрінемося з ним наступного разу, і де ця зустріч відбудеться? Очевидно було, що вже не в Канаді. Про незалежність України тоді ще не було впевненості. Продовжувалась "демократизація", а насправді розгортався новий етап боротьби. Імперія почала хитатись.

Через деякий час я довідався, що батько поїхав в Англію, де пробув кілька тижнів, і мав виступи, фактично, по всіх містах, де були українські громади і церкви. Серед іншого, зустрічався в Лондоні з Архiepіскопом Кентерберійським - главою Англіканської Церкви, який ще виступав в захист батька, коли той був в мордовських таборах. Звідти, в середині грудня 1989 року, мені надійшов лист від батька, в якому він писав, що через якийсь тиждень виїжджає в Україну, – рейсом через Польщу, а звідти до Львова. В цьому листі батько давав мені, так би мовити, прощальні настанови, як жити й що робити далі, після закінчення мого навчання. Провідною думкою цього листа було – *моє* (майбутнє) повернення в Україну, за його прикладом. Ми ще тоді не знали, коли зустрінемося з ним, і, зрештою, чи зустрінемося взагалі? Я лише молив Бога про те, щоб батько був живий-здоровий, щоб все зло обходило його, і щоб він там, в Україні, нарешті, зумів зреалізувати всі своє потенційні можливості.

ПОВЕРНЕННЯ АБО У ВИРІ НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Як мені пізніше стало відомо з листів, десь у двадцятих числах грудня 1989 р. батько вилетів з Англії до Польщі, а звідти – до Львова. Там, на митниці, його зустрічало ще тодішнє всемогутнє КДБ, яке й повилучало з його багажу чимало речей: в основному, літературу, церковні речі, про що інформувала українська преса в діаспорі. Таким чином, після півторарічних митарств за океаном, священник Василь Романюк знову опинився на рідній землі з усіма її реаліями, без якої, однак, не мислив свого буття. В аеропорту Львова його зустрів колишній побратим по ув'язненню журналіст Михайло Осадчий та кілька священників з місцевої автокефальної громади.

Треба сказати, що на той час у Львові вже існувала певна ієрархічна структура УАПЦ, що, звичайно, лише почала формуватися. Ще в серпні 1989 р. кілька православних парафій на Львівщині заявили про свій вихід з Московського Патріархату і про приєднання до УАП Церкви, що була за кордоном під проводом тодішнього митрополита Мстислава. А з жовтня 1989 р. до цих парафій приєднався колишній єпископ Житомирський РПЦ Іоан (Боднарчук), який і очолив на той час новостворену гілку УАПЦ в Україні. І коли батько прибув до Львова, він, перш за все, зустрівся з архієпископом Іоаном й місцевими священниками-активістами УАПЦ. Відразу було домовлено про дальший напрям дій. Зокрема батькові було поручено привернути на сторону УАПЦ, що на той час обмежувалася кільканадцятьма парафіями на Львівщині, духовенство Івано-Франківської єпархії, що в той час металося між Греко-Католицькою Церквою, що

сильно активізувалася, і РПЦ, що почала катастрофічно втрачати свої позиції в Галичині. Слід було на повен ріст підняти питання Української Автокефалії. І, фактично, відразу після прибуття в Україну, о. Василь Романюк віддав всі свої сили на звершення цієї справи.

Повернувшись до свого дому в Косові, де на той час проживала родина Цикалюків, яких батько поселив при нашому від'їзді в Канаду, батько уже ні на яку парафію не пішов, а залишився місійним священиком УАПЦ. В Івано-Франківській єпархії все перебувало в стадії невизначеності, – тривала боротьба між греко-католиками (що недавно легалізувалися) і православними за володіння храмами. Люди, що ще недавно були разом, поділилися за конфесійними ознаками. Були випадки, що ділилися між собою сім'ї і родини. Православних називали "москалями", греко-католиків – "поляками" й "прислужниками Риму". Дуже часто по селах і містах доходило до кровопролиття при штурмі церков, ініціаторами яких були, в основному, фанатично настроєні греко-католики. Тоді ж був випущений лозунг "Православні за Збруч!", що на перших порах активно пропагувався греко-католиками не без участі їхньої ієрархії.

Ось в таку ситуацію і попав свящ. Василь Романюк після свого повернення в Галичину. Як говорить, – "з вогню та в полум'я!" Звичайно, він не міг спокійно спостерігати за цим вбивчим для нації процесом. Йому обливалося кров'ю серце, коли він переживав міжконфесійну боротьбу в Галичині. І всі свої сили він віддав на створення незалежної (ні від Москви, ні від Риму) Української Автокефальної Православної Церкви, сподіваючись, що це припинить поділ християн Галичини за фактами підпорядкованості, і внесе певний церковний орієнтир в тодішньому міжконфесійному хаосі. Ставши

місійним священиком УАПЦ, будучи піднесений до сану протопресвітера, батько розпочав пропаганду за вихід Івано-Франківської єпархії зі складу РПЦ. Результати довго не забарилися. Вже на початку 1990 року Івано-Франківська єпархія майже повністю виходить із підпорядкування Московському Патріархатові і приєднується до УАПЦ, очолюваної на той час архієпископом Іоаном (Боднарчуком). Починається неухильний ріст парафій УАПЦ в Галичині, а згодом поступово процес переходить на Буковину, Волинь і на східні області України, де також починають утворюватися перші парафії УАПЦ. В самому Києві на той час серед мирян та інтелігенції був активний рух за відновлення укр. автокефалії, проте на ділі існувала лише одна напівлегальна парафія УАПЦ на околиці міста (в Пирогово).

Весь цей розвиток УАПЦ на початку 1990 р. не на жарт стривожив Руську Православну Церкву і вона мусила приймати відповідні заходи, щоб запобігти масовому переходові її вірних в УАПЦ. Екзархат РПЦ в Україні перейменовують на т. зв. "Українську Православну Церкву" на засадах т.зв. "самоуправління". Проте, юридичної "автономії" УП Церкві так і не надали. Лише єзархові РПЦ в Україні, митрополитові Філарету Москва надає титул "Блаженніший", чим іменуються в православ'ї глави Церков. Однак, всі ці поспішні заходи Московської Патріархії уже не в змозі були припинити процес росту УАПЦ в Україні, він, можливо, дещо уповільнюється на Сході, проте неухильно триває. І, фактично, до середини 1990 р., – до часу проведення Першого Всеукраїнського Собору УАПЦ, в більшості областей України створюються осередки відновленої Церкви.

Окремо хотілося б сказати про стосунки, що виникли в цьому контексті між батьком і деякими греко-католиць-

кими колами в Україні. Слід сказати, що на протязі всього батькового життя, його стосунки із християнами інших конфесій завжди були, більш ніж дружні. Він неймовірно толерантно відносився до інших релігійних світоглядів та позицій, завжди поважав чужі переконання, однак при цьому вимагав, щоб так само поважали переконання його. Що стосувалося греко-католиків, то батько завжди трактував їх, перш за все, як своїх земляків-галичан, що так само, як і він, страждали від рад. влади, отож взаємини завжди були дружні; – і в таборах, де батькові довелося сидіти із багатьма із них; і пізніше, вдома, де батька відвідувало чимало греко-католицьких активістів, яким він всіляко допомагав; і в діаспорі, де батько залюбки спілкувався й співпрацював із багатьма греко-католицькими колами так, що подеколи навіть викликав певні нарікання зі сторони деяких непримиренних православних. Треба ще додати, що кардинал Йосиф Сліпий, якого батько завжди шанував за його релігійно-патріотичну нескореність, останні роки свого ув'язнення (перед несподіваним звільненням у 1963 р.) перебував у тому ж концентраційному таборі в Мордовії (на Сосновці), де пізніше сидів батько. І коли батько був на засланні в Якутії, хтось із діаспори надіслав йому невеличку відкритку з фотографією кард. Сліпого, де на звороті його ж рукою було написано: "Дорогому отцю Василю Романюку – моє патріарше благословення". Цю відкритку батько зберігав як одну з реліквій, хоча не вважав себе приналежним до Греко-Католицької Церкви, так само, як і не вважав кардинала Йосифа Сліпого патріархом, адже його патріаршество, фактично, ніким не було визнане: ні Папою, ні Ватиканом, ні навіть більшістю своєї ж ієрархії УКЦ за кордоном. Однак, як людину, як мученика за віру і українського патріота, батько його шанував і завжди це підкреслював.

Коли ж батько повернувся в Галичину наприкінці 1989 р., там, як уже було сказано, вирувала боротьба за відновлення Української Греко-Католицької Церкви. І багато хто з колишніх батькових приятелів, що перейшли на сторону греко-католиків, навіть із числа колишніх дисидентів, почали агітувати батька, щоб він офіційно переходив в Греко-Католицьку Церкву. Однак, батько, який ще в 1970-х роках, в листах з мордовських Таборів до тодішнього митрополита Мстислава, заявив про свою приналежність до УАПЦ, що тоді існувала тільки закордоном, і просив вважати його українським автокефальним православним священиком, відносно цієї справи був настроєний безкомпромісно. Він не піддався ні на умовляння ієрархії греко-католиків, ні на прямі погрози, що посипалися пізніше, коли став помітним ріст парафій УАПЦ в Західній Україні. І знову справа тут була у характері батька. На той час УГКЦ вже була сильною стійкою структурою, і їй, в принципі, вже нічого й не довелося виборювати. Все ставало на свої місця, як і було в Галичині до 1939 року. Свою боротьбу вона тепер звела, фактично, із залишками православних парафій в Галичині, які хотіла витіснити зовсім. Ще був свіжий клич, кинутий провідниками підпільної УГКЦ в Україні, зокрема тодішнім митрополитом В. Стернюком "Православні за Збруч!", тобто за ту лінію, що, фактично, розмежовувала Україну на протязі століть. Що там робитиметься далі, по другу лінію Збруча, їх не дуже й обходило. Головне зберегти свої позиції тут, в Галичині. Проти цього й протестував батько. Він завжди вболівав принципами соборності й цілісності України. Тому йому знову тепер, як і в дисидентському минулому, довелося стати на позиції меншого, слабшого, щоб боротися з сильнішим, потужнішим. Тепер цим основним

суперником стала імперська РПЦ по всій Україні, яку слід було поборювати з тим, щоб вибудувати Українську Незалежну Православну Церкву, що була, як вважав батько, вісню української духовності з центром у Києві.

Ті ж, що вважали єдиною істинно-національною Церквою України Греко-Католицьку, зі свого боку, повели нещадну боротьбу проти батька в Галичині, називаючи його мало не зрадником національної ідеї, хоч раніше більшість із них до цієї ідеї не мали ніякого відношення. В основній масі це були колишні обивателі й номенклатурники, що швидко пристосувалися до нових обставин й перефарбувалися в інші кольори. Тривала гостра полеміка в пресі з нападками на новостворену УАПЦ. Першу з'яву УАПЦ в Галичині також було названо "спробою Москви врятувати російське православ'я". Все це слід було відстоювати всіма зусиллями своєї зболеної душі, що прийшлося робити, в першу чергу, батькові. Після повернення в Україну з Канади така боротьба була йому, як ніж в серце. Це протистояння зі своїми сильно позначилось на батьковому здоров'ї в 1990 р., з неладами на серці. Однак, своїх позицій він не здавав, не дивлячись ні на що. УАПЦ росла, легалізовувалась, привертала до себе чимдалі більше прихильників. Проблемою залишалось питання ієрархії Церкви, адже крім архієпископа Іоана (Боднарчука), який до того часто хворів, інших єпископів в УАПЦ ще не було.

...Після батькового від'їзду з Канади, я ж залишився у Вінніпезі продовжувати своє навчання в Колегії Св. Андрея. За батьковою діяльністю стежив, в основному, з матеріалів українських газет, адже на той час контакт з Україною вже був міцний. Знав, що батько повернувся в Косів, до свого дому, що часто їздить по Україні, мобілізуючи вірних на створення УАПЦ, знав про всі

ті конфлікти з екстремістами із греко-католиків, що розповсюджували чутки і на діаспору, що "свщ. Василь Романюк – агент ворожих сил, посланий в Україну, щоб поборювати УГКЦ". Все це чути радісно не було. Проте, все-таки поступово здоровий глузд брав верх над емоціями. З червня 1990 р. митрополит Мстислав взяв під свою духовну опіку УАПЦ в Україні, і це дещо охолодило пил тих псевдопатріотів, що вже не могли відкрито виступити проти нього і очолюваної ним Церкви. Хоча на регіональних напрямках боротьба не вщухала, вона вирувала після цього ще добрих кілька років.

Коли я закінчував другий курс свого навчання в Колегії, в Україні йшла повним ходом розбудова церковної формації УАПЦ. Всі прихильники українського Православ'я в Канаді раділи, що нарешті будемо мати свою незалежну Православну Церкву (хоча не було ще й своєї держави). Однак всі вірили, що створення незалежної Церкви прискорить й створення суверенної держави. Отож, діаспору це вельми підносило на душі.

Перед Пасхою 1990 р. з України прийшла інформація про висвяту двох єпископів для УАП Церкви: єпископа Василя (Боднарчука) і єпископа Андрія (Абрамчука). Отож, новостворена Церква уже мала свою повноцінну ієрархію на чолі з архиєпископом Іоаном. Всі, хто знав батька, з нетерпінням чекали, коли хіротонізують його. Адже питання висвяти батька в сан єпископа ставилося ще під час його перебування в Канаді, однак виїзд батька в Україну перешкодив цьому.

І ось на початку травня 1990 р., коли я проходив літню навчальну практику в видавництві при Консисторії Укр. Правосл. Церкви Канади, до нас в редакцію надійшов факс з України, в якому було сказано, що: "29 квітня

1990 року, в церкві села Космач Косівського району на Івано-Франківщині свящ. Василя Романюка було висвячено в сан єпископа Ужгородського і Хустського, місійного вікарія для східних областей України, з іменем ВОЛОДИМИР. Це повідомлення за підписом Всеукр. Правосл. Братства ап. Андрея Первозванного, яке прийшло несподівано, але якого ми всі давно чекали, неабияк підняло на душі і мене, і всіх, хто добре знав і шанував батька. І, фактично, з того часу в Україні закінчилася епоха отця Василя Романюка, а почалася епоха Владики Володимира, в нових умовах і з цілком іншими вимірами діяльності. І я, фактично, з того часу, в умовах еміграції й ізоляції від України почав жити уже не для себе (хоча далі тривало навчання і робота), почав жити уже заради Нього, заради батька, усвідомлюючи всю вагу його нового призначення. Молив Бога, щоб дав йому здоров'я пронести це архієрейське служіння, задля блага Церкви й України, хоч на кілька років, знаючи його стан здоров'я, щоб він міг компенсувати всі ті, розтрачені по гулагах, попередні роки його життя. Почав неухильно стежити за кожним кроком батька в пресі, бо листи з дому приходили досить рідко, та й батько не мав часу часто писати. А як видно було, починалась ціла історія нового батькового життя. Діяльність й географія його поїздок була досить обширною. Життя почало набирати нового сенсу, – в тому числі і для мене. Я почав з надією дивитися на майбутнє...

Отож, 29 квітня 1990 року батько був висвячений в сан єпископа. Кілька днів перед тим він прийняв постриг в чернецтво з іменем Володимир, в честь першосвятителя України-Руси. Постриження в монашество відбулося в Косові, а хіротонія в єпископа – в колишній парафії батька в селі Космачі, саме там, де

почалися на нього репресії і переслідування владою. Але саме в Космачі стався, можна сказати, й початок тієї правозахисної дисидентської епопеї батька, що зробила його відомим не лише в Україні, а у світі.

Саме тому для своєї хіротонії батько обрав Космач, де його всі знали, хоча пропонували йому це зробити у Львові, в церкві Петра й Павла, що першою вийшла зі складу РПЦ у 1989 р. Хіротонію звершував першоієрарх УАПЦ, архієпископ Львівський Іоан (Боднарчук), а співслужили йому недавно висвячені єпископи УАПЦ: Василій, Андрій та Данило.

На хіротонії нововисвячений єпископ Володимир сказав, серед іншого, слідуюче:

"Оце стою перед вами "у немочі і в страсі, і у великім тремтінні" (1 Кор.:23), бо усвідомлю собі, яку велику відповідальність беру на себе в цей надзвичайно важливий час для нашої Церкви і всього українського народу, котрий прагне волі і незалежності.

... Знаю і те, що стоїть переді мною великий сонм мучеників землі української, що загинули за нашу українську апостольську Автокефальну Православну Церкву – національну Церкву українського народу. Отож, потрібно мені бути гідним послідовником їхньої великої ідеї, котру вони не змогли довести до кінця, бо знищили їх криваві ночі сталінського терору...

... Відповідальність архієрея Української Церкви ще особлива тим, що він присягає не чужим престолом і чужим володарям. Ми присягаємо золотоверхому Києву – серцю України, столиці великої Володимирової держави – Матері городів руських і всьому українському народові!

Духовність і містика Києва є фундаментом української незалежної ідеології. Без Києва і Дніпра

нема України, і тому усі наші дороги, помисли і надії повинні вести до Києва!

Ми віримо і знаємо, що близький вже час, як здійсниться заповітна мрія наших батьків, і в Києві буде воздвигнуто престіл Всеукраїнських Київських Патріархів, і Київ знову стане стольним градом Незалежної Соборної Української Держави, за що невтомно боролися і молилися усі мученики нашої Церкви.

Ми віримо, що кожний народ є вибраний Богом для виконання своєї місії на землі. І віримо також, що кожна нація має свій духовний Єрусалим, а таким Єрусалимом у нас є Київ. І як мені нині перед Вами, святителі Божі, не сказати словами псалмоспівця Давида: "Якщо я забуду за тебе, о Києве, хай забуде за мене правиця моя! Нехай мені язик до мого піднебіння прилипне, якщо я не буду тебе пам'ятати, якщо не поставлю я Києва над радість найвищу свою..." (Пс. 136:56). Амінь".

Треба сказати, що тоді, в 1990 р., відкрито говорити про незалежність України було неабиякою мужністю. Навіть новостворений Рух ще не наважувався тоді зачіпати такі теми. Ще існував могутній СРСР з його розгалуженою репресивною системою, всесильний КДБ, що далі неухильно стежив за діяльністю батька. Однак, відкрито перешкодити його місії ці каральні органи вже не могли. Єдине, що застосовували вони тепер в Галичині, це спроби нацьковувати на батька екстремістські псевдопатріотичні кола, що під приводом захисту греко-католицької віри, звинувачували батька мало не у "зраді України". Однак, батькові вдалося із гідністю витримати і ці (одні з останніх!) перипетій його життя. Тепер всі ті недоброзичливці і "патріоти" безповоротно канули в небуття.

Пізніше, слова батька, сказані ним на хіротонії в Космачі про духовну роль і містику Києва, були використані в киево- центристській ідеології, що лягло в основу створення Київського Патріархату. Але це буде значно пізніше, уже в незалежній Україні, в 1992-93 рр.

З того часу почалася невтомна місійна діяльність батька, адже крім свого титулу "єпископ Ужгородський і Хустський", він був одночасно "місійним вікарієм для східних областей України". Його перші поїздки в Київ розпочалися буквально через кілька днів після хіротонії. В самому Києві відкритих церков УАПЦ ще не було, і тому перші велелюдні богослужіння, очолені батьком, відбулися на Володимирській гірці. Що стосувалося Закарпатської єпархії, яку він формально очолював, то діючих церков УАПЦ там не було, отож крім двох чи трьох "розвідувальних" поїздок, батько там не затримувався, так що титул був суто номінальним.

На початку червня 1990 р. в Києві відбувся Перший Всеукраїнський Собор УАПЦ, про який ми в Канаді також довідалися несподівано, з факсових матеріалів. На Соборі уже була вибудована стабільна ієрархія новоствореної Церкви: щось біля семи єпископів на різні області України. Архієпископа Іоана (Боднарчука) було піднесено до сану митрополита, а митрополита Мстислава (Скрипника) – главу УАПЦ в діаспорі – було обрано першим Патріархом УАПЦ. Це було зроблено, звичайно, заочно, так як в'їзду в Україну Мстиславові на той час ще не давали. Все це було неабиякою несподіванкою і для нас в Канаді, і для всієї діаспори в цілому. Однак, розвиток УАПЦ після того набирав нових обертів. 92-річний Владика Мстислав почав добиватися приїзду в Україну, щоб зустрітися зі своєю паствою, що сталося аж в жовтні 1990 року.

В той час в УП Церкві Канади відбувся важливий переломний момент: в липні 1990 р. відбувся Собор духовенства й мирян у Вінніпезі, на якому було проголошено Євхаристійне єднання цієї Церкви з Вселенським Патріархатом (Константинополем). Це було важливою справою для всієї української діаспори, так як від цього часу Українська Церква, що бере свій витоки від "другої УАПЦ", очолюваної в свій час митрополитом Полікарпом (Сікорським), а пізніше Іларіоном (Огієнком) в Канаді ставала враз "канонічною" і визнаною всім православним світом. Раніше, Московська Патріархія поширювала версію, що всі українські православні Церкви в діаспорі, мовляв, самозванні і неканонічні, а тепер в цьому питанні стався злам. Отож, Укр. Правосл. Церква в Канаді відтепер, повністю зберігаючи свою справжню автономність і самоуправління, ставала частиною Вселенської Православної Церкви, під омофором Константинопольського Патріарха, з визнанням "канонічності" всіх своїх теперішніх і попередніх єпископів та духовенства.

А тим часом в Україні далі вирували події релігійного й національного відродження. Десь влітку 1990 р. в Києві відбулось перше велелюдне освячення синьо-жовтого прапора і підняття його на будинок Міської Ради на Хрещатику, і як завжди це дійство очолив єпископ Володимир (Романюк). Він, безумовно, був найактивнішим єпископом зі всіх діючих в УАПЦ, не дивлячись на те, що його частенько підводив стан здоров'я. З вересня 1990 р. батько на постійно перебирається в Київ, і відтепер стає єпископом Білоцерківським, вікарієм Київської єпархії УАПЦ. Тоді ж УАПЦ в Києві отримує перший діючий храм – церкву Миколи Притиска на Подолі, в якому починає служити батько, як

правлячий архієрей. Через якийсь час УАПЦ передається також Покровська церква на Подолі. На початку батько проживає в Києві на квартирі в активіста УАПЦ Анатолія Битченка, який пізніше став священником. А згодом, десь з початку 1991 р., батько почав проживати в готелі "Україна", де на той час, фактично, містилася канцелярія новоствореної УАПЦ.

Як уже говорилося, в жовтні 1990 р., після наполегливих старань з боку вірних УАПЦ, було дозволено приїхати в Україну Патріархові Мстиславу. Відбулась його перша "патріарша" поїздка по багатьох областях України, що в свою чергу позитивно вплинуло на ріст УАПЦ й підняття національної свідомості. Адже багато людей в Україні знали Патріарха Мстислава не тільки як главу Церкви в діаспорі, а й як племінника Симона Петлюри, колишнього хорунжого армії УНР, що уособлював собою цілу епоху боротьби українського народу в ХХ столітті. В листопаді, в соборі Св. Софії відбулась інтронізація Патріарха Мстислава на Патріарший Престол. Однак, в Україні він довго не пробув, так як похилий вік і відсутність належних приміщень для житла не давали можливості цього зробити. Далі управління УАП Церквою в Україні залишилося справою тих, що залишилися в Києві: батька, що був тепер піднесений до сану архієпископа, вікарія Київської єпархії, й молодого, недавно висвяченого єпископа Антонія, що був призначений Патріархом Мстиславом на посаду керуючого справами УАПЦ.

Починаючи з 1991 р., батько, можна сказати, постійно знаходиться в Києві, навіть до Косова, до свого дому, не має часу навідуватися. Однак, поїздки по всій Україні тривають безперервно: Галичина, Волинь, Поділля, Полтавщина, Харківщина, Дніпропетровщина, – всюди доводилося бувати на різних акціях, і в той

же час створювати осередки УАПЦ там, де їх ще не було. Проживати доводилося в готелі "Україна", де знаходилася тоді й канцелярія УАПЦ. Для батька було, звичайно, важко перебувати в постійних поїздках по всій Україні, а також проживати в готелі, що перетворився на приймальню вірних звідусюди. Однак, незважаючи на нелади з серцем, що тепер безупинно посилюються, батько продовжує свою роботу місійного єпископа УАПЦ.

В 1991 р. я закінчив своє навчання в Колегії Св. Андрея у Вінніпезі. Закінчення мого навчання співпало з проголошенням Незалежності України в серпні 1991 р., що сталося цілком несподівано для діаспори і всього західного світу. Всі ще були налякані несподіваним путчем – ГКЧП; думали, що вертаються назад часи репресій в СРСР, і тут, раптом, ГКЧП подолано, і враз, як грім з неба, маємо проголошення Незалежності. Вся діаспора була неймовірно піднесена на душі. Сподівалися, що відразу все стане на свої місця, і в Україні запанує мало не ідилія. Однак, як підтвердили даліші події, все було далеко не так просто. Посилюється протистояння всередині нової держави, мобілізується потужна "п'ята колона" в Україні, велику частину якої складає (і це найважливіше!) імперська РПЦ, що відтепер перейменована в Укр. Правосл. Церкву...

Закінчивши навчання, я почав на постійній основі працювати в церковному видавництві "Екклезія" при Консисторії УПЦ Канади у Вінніпезі. Ми видавали газету "Вісник" – орган УПЦ Канади, календар "Рідна нива" і чимало різної релігійної літератури. Робота в видавництві сприяла тому, що ми завжди отримували чимало інформації з України, і завжди були в курсі подій, що там відбуваються. Для мене ж робота в "Екклезії"

була, начебто, містком в Україну, і спасала від неминучої в еміграції ностальгії, через що внаслідок своєї роботи я відчував себе частиною того процесу в Україні, що відбувається.

1 грудня 1991 року відбувся Референдум, що юридично підтвердив незалежність України. Через кілька днів юридично перестав існувати СРСР. З того часу почалося офіційне визнання України на міжнародній арені. Однією з перших держав, що визнала Україну і встановила з нею дипломатичні відносини, була Канада. Це сталося, в значній мірі, завдяки українській діаспорі в Канаді, що завжди докладала зусиль, щоб підняти статус України на світовій арені, ще з часів її колоніального становища.

Десь з кінця 1991 р. в Україні починаються переговори між ієрархією УАПЦ і митрополитом Київським Філаретом, що очолював тоді УПЦ Московського Патріархату. Переговори ведуться про можливе об'єднання двох Церков на засаді канонічної автокефалії. Зі сторони УАПЦ найбільш активно в цьому напрямі працюють архієпископи Володимир, вікарій Київський, і Антоній, керуючий справами УАПЦ. Після розпаду СРСР митрополит Філарет, в великій мірі, під тиском тодішнього українського керівництва, починає законними шляхами добиватися з Москви автокефалії для очолюваної ним УПЦ. Однак, Московська Патріархія, зрозуміло, на таке не йде. Їм потрібна УПЦ під омофором Моск. Патріархату, як їхня філія в Україні, задля збереження того імперського простору, що був втрачений після розпаду СРСР. І через кілька місяців, після марної боротьби за автокефалію своєї Церкви, митр. Філарет був усунутий зі свого становища, "позбавлений сану" і замінений митр. Володимиром

(Сабоданом) з Ростова-на-Дону, що на той був керуючим справами РПЦ.

Отож, в монолітній до того часу УПЦ стався церковний розкол. З Філаретом залишається порівняно невелика група духовенства і вірних, що не визнали рішення Москви. Тоді ж, в червні 1992 р. відбувається об'єднання УАПЦ з частиною УПЦ, що підтримала митр. Філарета. Одним з основних ініціаторів цього об'єднання був архієп. Володимир (Романюк). Він завжди був прихильником злуки Церков в принципі, і йому здавалося, що це об'єднання стане прологом для майбутнього всеукраїнського православного об'єднання. При цьому всі особисті симпатії чи антипатії, а то й особисте становище в цій ситуації для нього виходили на задній план. Вагомою була сама ідея об'єднання під омофором Київського Патріарха. Таким чином була створена нова Церква – УПЦ Київський Патріархат. Фактично, попередня УАПЦ перестала юридично існувати, адже смислу в найменуванні автокефалії вже не було. Об'єднана Церква носила назву ПАТРІАРХАТ, що було найвищою формою Автокефалії. Главою Церкви надалі залишався Патріарх Мстислав, а його заступником став митрополит Філарет. Саме особа митрополита Філарета вчинила певний ажіотаж серед прихильників УАП Церкви. Частина вірних, спекулюючи фактами з минулого митр. Філарета, заявили, що не визнають його і нового об'єднання Церкви. В певній мірі їх підтримав і Патріарх Мстислав, для якого самого створення УПЦ КП стало несподіванкою. Однак, по приїзді в Україну він змирився з даною церковною ситуацією, тим більше, що сам президент Л. Кравчук був зацікавлений в даному об'єднанні, на противагу зазіханням з боку Москви. Проте, в той же час, від імені,

тоді вже тяжко хворого Патріарха Мстислава, в Україні і діаспорі стали поширюватись провокативні заяви і проти митр. Філарета, проти нового об'єднання, і проти батька, що твердо залишався на позиціях УПЦ КП, і їздив по єпархіях України агітувати за нову церковну формацію, що виникла з надр УАПЦ. Причому, батько завжди зазначав, що не УАПЦ припинила своє існування, навпаки вона стала Київським Патріархатом, що ще вище піднімає її статус і дає прецедент до всеправославного поєднання в Україні. З того часу це була його постійна позиція, яку він тримав до останніх днів свого життя.

Починаючи вже з часу проголошення Незалежності, батько почав мене всіляко настроювати в листах на повернення в Україну. "Ми потрібні саме тут! - писав він мені. – Тепер, коли повним ходом йде розбудова всіх ділянок державного і церковного життя, не можна залишатись поза Україною. Отож, тобі слід повертатись на Батьківщину!" – завжди настроював мене.

Проте, не все вирішувалось так просто для мене, хоча я усвідомлював потребу бути з батьком і мені не терпілося хоч чим-небудь йому допомогти. Навчання своє я закінчив, однак мусив відпрацювати певний термін в Церкві. Одружений не був, тому й не міг бути висвячений в сан священника. Довелося відпрацьовувати в видавництві при Консistorії, через що й не жалію, бо завдячуючи цій роботі, завжди мав живий контакт з Україною почерез інформацію, що невпинно поступала. Другою, серйознішою проблемою стало - громадянство. Після розпаду СРСР в Канаді, як і в інших країнах Заходу, було анульоване радянське громадянство, і всі радянські паспорти, по яких ми проживали там, стали вважатися недійсними; адже якщо немає держави, як можуть вважатися її паспорти? Всі ми, колишні емігранти з

СРСР, на початку 1992 р., фактично, стали "особами без громадянства", через що не могли ні поїхати за кордон, ні почувати за собою належний юридичний статус. Дехто звертався до укр. посольства (в тому числі і я), щоб визначити свій статус, однак звідти попросту ніхто не відповідав, нових укр. паспортів тоді ще не видавали, і саме посольство знаходилося в стадії формації. Таким чином, стався парадокс: для того, щоб поїхати в Україну й мати змогу повернутися назад, – слід було брати канадське громадянство! Це саме сталося й зі мною в 1992 р., коли я отримав канадське громадянство, фактично, для того, щоб, нарешті, вперше за чотири з половиною роки, поїхати в уже незалежну Україну і зустрітися з батьком...

Саме про цю зустріч я найбільше молив Бога за всі ті попередні роки, коли ми були розлучені з батьком. Знаючи його стан здоров'я, його нелади з серцем, я благав Бога, щоб вдалося ще зустріти батька в доброму здоров'ї і самопочутті. Ця зустріч сталася в жовтні 1992 р., коли я, вже з канадським паспортом, вперше приїхав в незалежну Україну. Батько зустрічав мене в аеропорту Бориспіль з кількома своїми знайомими.

Відразу кидалася в очі зміна, що сталася з батьком за ті три роки, що я його не бачив. Тепер батько носив бороду, виглядав помітно постарівшим і фізично втомленим. Далася взнаки ота величезна робота, що була зроблена на церковній ниві від 1989 р., і ота емоційна напруга, що була пов'язана з цією роботою, коли прийшлося відбивати атаки не лише ворогів, а й "своїх" (як це було, напр. при відстоюванні Православ'я в Галичині). Однак, не дивлячись на фізичну втому, батько й надалі випромінював з себе потужну енергію, що вселяло надію. Його тодішній статус архієпископа,

положення в Церкві не могло не позначитись на деякій зміні його психологічного образу; він виглядав дещо відстороненим від суто родинних справ, але був таким же теплим, доступним та прямолінійним, як я пам'ятав його раніше. Стривожило мене те, що тепер значно виразніше відчувалися його нелади з серцем, – коли ми йшли вулицями Києва, батько періодично зупинявся і ковтав таблетки нітрогліцерину. І так було раз за разом.

Тепер батько проживав в резиденції колишнього Екзархату РПЦ, що знаходилась в центрі міста, по вул. Пушкінській, 36. Там зупинився і я, на протязі свого перебування в Києві. Той місяць, проведений мною в Україні восени 1992 р., відкрив для мене багато нового, фактично, відкрив нову незалежну Україну. Разом з цим, проявилися виразніше і всі ті проблеми, з якими зіткнулася нова держава, і від розуміння яких ми, проживаючи поза Україною, дещо відійшли. Під час свого тамтешнього перебування, я поїхав і на Косівщину, де також мав змогу спостерігати оновлену Україну: прапори, герби, мітинги, – все це, в першу чергу, кидалося в очі. Але люди, в принципі, психологічно, залишилися такими ж, як і були при СРСР; і це вселяло тривогу, тому що без внутрішньої зміни людини не можна досягти якоїсь кардинальної зміни суспільства. Можливо, лише боятися люди стали менше. Ато дуже добре запам'ятався той час в 70-80-х роках, коли з нашою сім'єю безпосередньо боялися спілкуватися, внаслідок можливих репресій зі сторони влади. Тепер уже, хоч цього, слава Богу, не було...

Провівши в Україні місяць, я повернувся назад до Вінніпегу в листопаді 1992 р. Повернувся повен вражень, радий із зустрічі з батьком і нашою ріднею, і сповнений наснаги на можливе майбутнє повернення в Україну.

Однак, коли це станеться, я ще тоді не знав. Після цієї першої поїздки в Україну, я, фактично, зміг побороти в собі певне почуття ностальгії, що було відчутне перші чотири роки життя в Канаді. Тепер це почуття було остаточно подолане зустріччю з Україною, і мені стало навіть легше, з психологічної точки зору, перебувати в Канаді.

Однак, невдовзі після приїзду, мені зателефонували з Києва і сповістили тривожну звістку: батько в лікарні, і в нього інфаркт. Це вже був другий, обширний інфаркт міокарда, що стався з батьком після 1983 р.; і я денно і вночі молив Бога, щоб батько одужав, через кожні два дні телефонував в Київ до знайомих, щоб довідатись про його стан. Ситуація ускладнилася тим, що інфаркт стався в Луцьку, на виїзному засіданні, і в реанімації батько перебував там. На щастя, уже перед новим 1993 р. справи пішли на краще, батька перевезли в Київ, а на саме Різдво 1993 р. батько мені зателефонував сам, і сказав, що з ним все гаразд. Я був на сьомому небі від радості. Однак, уже тоді твердо відчув, що мені слід чимскоріше повертатись до батька і бути з ним, хоча б лише через його стан здоров'я.

Новий 1993 рік був роком стабілізації церковного життя УПЦ-КП і дальшим роком утвердження незалежної України. Батькові далі довелося багато їздити по Україні, агітувати по єпархіях за нову Церкву. Непевна ситуація була у Львівській єпархії, там частина духовенства вперто не визнавала керівництва УПЦ КП. Тоді ж батько був призначений архієпископом Львівським і Сокальським, хоча продовжував перебувати в Києві, у Львів лише час від часу наїжджав. Йому дещо вдалося покращити ситуацію в єпархії, і привернути на свою сторону чимало парафій, через власний авторитет і патріотичну позицію.

Однак, розкол на Львівщині, що його уособлювали тоді архієп. Петро (Петрусь) і прот. В. Ярема – тривав, через що батькові довелося з ними чимало повоювати і витратити на це багато сил і енергії. Так тривало до літа 1993 р. В червні, перебуваючи в Канаді, помер Патріарх Мстислав, у віці 95 років. Ця подія спричинила новий перелом у розвитку церковного життя в Україні. Щось через два-три дні після смерті Патріарха Мстислава мені зателефонував з Монреалю прот. Петро Бойко, колишній секретар Патріархії УАПЦ, що тепер працював в Канаді, і сповістив, що в Києві відбувся Архієрейський Собор УПЦ КП, на якому батька було піднесено до сану митрополита і обрано Місцєблустителем Київського Патріаршого престолу.

ПАТРІАРШЕСТВО

Піднесення батька до сану митрополита, з титулом Чернігівського і Сумського, і обрання його Місцєблєустителем Патріаршого Престолу УПЦ КП в червні 1993 р. реально відкривало йому шлях на сходження на найвищий щабель церковної влади. Паралельно з рішенням Архієрейського Собору було оголошено, що наприкінці жовтня того ж року відбудеться Всеукраїнський Православний Собор, на якому будуть вибори нового Патріарха. Будучи Патріаршим Місцєблєустителем, батько міг реально претендувати на це становище, однак невдовзі в телефонній розмові зі мною, він сказав, що наміру висувати себе на Патріарха не має, в першу чергу через відсутність амбіцій на це, а також через стан свого здоров'я. Це мене дещо заспокоїло, але ненадовго.

На Україні тим часом продовжували вирувати пристрасті в церковному житті. Зорганізувався відлам УАПЦ, що не визнав об'єднання УПЦ КП, основну базу якої складала львівська група, і залишившись під колишньою назвою, провели свій церковний Собор. На ньому було обрано Патріархом УАПЦ Димитрія (Ярему), колишнього настоятеля церкви Петра й Павла у Львові, одного з тих перших священиків в Україні, що проголосили в 1989 р. про свій вихід з Московського Патріархату. Ярема, ще будучи протопрєсвітером, вів затяту боротьбу з Київським Патріархатом і його ієрархами, зокрема з батьком, не гребуючи при цьому ніякими засобами, вдаючись до прямих пасквілів в прєсє, пліток та інсинуацій. Таким чином, із цих кіл була пущена чергова "утка" про те, що В. Романюк – це агент КДБ, що виконує його завдання. Фактично, у батька із цими

людьми повторилося те саме, що і з греко-католиками в Галичині на рубежі 90-х років, хоча він завжди прагнув знайти з цією групою якісь шляхи примирення. Як не як, все-таки вони уособлювали один із відламів Української Церкви. І хоча нова УАПЦ повела за собою на початку досить невелику групу прихильників, все-таки ще один церковний розкол відбувся, і це всередині самої Української Автокефалії. Звичайно, це було на руку лише ворогам Української Церкви, які не приховували від того своєї радості. Батько ж, як і раніше, неодноразово закликав "конкурентів" до примирення й до об'єднання, в той же час усіма своїми силами захищаючи від нападок Київський Патріархат, що був для нього прообразом майбутнього об'єднання всіх православних України.

Влітку було оголошено точну дату скликання Всеукраїнського Православного Собору – 21-24 жовтня. Саме в ці дні мало відбутися обрання нового Патріарха. В цей час в пресі, що доходила до нас з України, і в публікаціях діаспори почала виразно звучати думка про те, що Патріархом повинна бути обрана людина, яка себе не скомпрометувала ні перед Україною, ні перед Українською Церквою, і що на це найкраще підходить кандидатура теперішнього Місцеблюстителя УПЦ КП, колишнього довголітнього політв'язня і мученика за свій народ, Церкву і державу. Всі ці нотки почали мене не на жарт тривожити; знаючи характер батька і його поступливість у тому, що безпосередньо не зачіпає його ідейних переконань, я боявся, що в даній ситуації батько може не дотримати своїх слів про те, що не кандидуватиме на посаду Патріарха, і чи не прийдеться йому на Соборі в жовтні звалити на свої хворі плечі весь непосильний тягар Патріаршества? І це при такій непевній церковній ситуації в Україні, коли керівні "діячі

Церкви" ладні перегризти один одному горло в змаганні за владу. Словом, ніяких втішних перспектив для батька в цій ситуації я не бачив.

Я не думав, що мені вдасться якось запобігти тому, що може статися, знаючи характер батька і загальну церковну ситуацію в Україні. Але щоб якось ближче відчувти той стан, в якому тоді знаходився і батько, і вся Церква напередодні Собору, – вирішив знову, вже вдруге, поїхати в Україну, щоб бути там в дні проведення Собору. Взявши чергову відпустку з праці у своєму видавництві, оформив візи, і на початку жовтня 1993 р. знову прилетів до Києва.

На відміну від попереднього мого візиту, в Києві стояли гарні, сонячні дні. Тепер батько виглядав значно краще, ніж минулого року (тоді, як пізніше виявилось, в нього був передінфарктний стан), був якийсь більш веселий, енергійний, все таки піднесення на вищий щабель церковної влади не могло не позначитись на загальному стані. На свято Покрови, 14 жовтня, я вперше був свідком його архієрейського (вже митрополичого) служіння в Покровській церкві, що на Подолі. Там же було й посвячення козаків. В Київському Патріархаті відчувався напружений, передсоборний час, однак навіть в ті дні батько не переставав твердити, що не висуватиме своєї кандидатури на пост Патріарха. Проте, в той же час, з "низів" Церкви, зокрема від патріотично настроєних мирян і "старого" духовенства колишньої УАПЦ, – виразно відчувалися зовсім інші нотки. Вони, поза всяку ціну, не хотіли, щоб Патріархом був обраний митрополит Філарет, колишній екзарх РПЦ в Україні. І тоді батькові (вже в котрий раз!) доводилося перед ними захищати митр. Філарета, доводячи, що останній повністю розірвав з минулим, з Москвою,

став на національно-патріотичні позиції і т.д. Проте, в тому середовищі подібні аргументи батька не завжди знаходили відгуку...

Ще в самий переддень Собору до помешкання батька, що було на третьому поверсі резиденції Київського Патріархату на Пушкінській 36, зайшла чимала група мирян (серед них були депутати Верховної Ради, представники Братства Андрія Первозванного, творчої інтелігенції) і почали умовляти, щоб він не знімав своєї кандидатури на пост Патріарха. Саме тоді вперше я (що перебував в ті дні постійно з батьком) відчув певні вагання з його сторони. Він уже так наполегливо не стверджував, що не висуватиме своєї кандидатури. І тоді, після того, коли уже всі розійшлися, спробував в цю справу включитися і я. Я добре знав стан здоров'я і стан психіки батька, і тому відчував, що якщо він звалить на себе весь тягар патріаршого служіння, не маючи для цього під собою, фактично, ніякої матеріальної бази, – це може виявитися для нього фатальним. Адже довкола нього, як раніше, так і тепер, було чимало ворогів зі сторони різних конфесій, а сам він в Києві не мав ні квартири, ні прописки, ні навіть певних стабільних друзів, що могли б підтримати в тяжку хвилину. Одначе, всі мої доводи про те, що не варто в такий непевний час звалювати на себе Патріарше служіння не приносили якихось результатів. Батько слухав мене якимось не дуже уважно і говорив своє: "Як Собор вирішить, так і буде. А чому, зрештою, мені відмовлятися, коли мене виберуть!"

21 жовтня 1993 року, в соборі Св. Софії, розпочався Всеукр. Правосл. Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату. Батько починав його молебнем, як Місцєблуститель, а потім вступним словом. Настрій в людей відчувався піднесений, патріотичний, було

чимало представників з діаспори, а також з інших Церков (крім, звичайно, Моск. Патріархату), і сама Софія Київська навіювала якийсь урочисто-містичний дух. Перше засідання Собору починалося з доповідей про життя Церкви (основну доповідь мав митрополит Філарет), а також привітань від різних Церков, уряду, організацій і т.д. Вільного доступу на Собор не було, були присутні лише делегати і гості (мені пощастило бути як одному з гостей). Проте, коли після обіду, на вечірній сесії, почалося безпосереднє обрання Патріарха, – були присутні лише делегати. Ми ж, гості, та всі інші, що цікавились долею Церкви, чекали на вулиці, при зачиненій брамі Софії Київської, зі сторони вул. Володимирської. Було холодно, сиро, чекати довелося аж до пізнього вечора, тому що сам процес голосування легко не проходив. Виникли кілька конфліктів, коли група митрополита Антонія (Масендича), в складі кількох молодих єпископів, намагалася покинути Собор (чим, фактично, розпочати новий церковний розкол) в зв'язку з незгодами в процесі голосування, – і їх тоді, завдяки умовлянням депутатів, з нелегким трудом вдалося повернути назад. Все це ми спостерігали, стоячи на вулиці, перед брамою Св. Софії. Було протистояння між духовенством західних і східних єпархій відносно церковної політики й обрання Предстоятеля. Все це переказували ті, що виходили з Софії. Пізно ввечері почалося таємне голосування, що тривало досить довго, і ніхто із нас не знав результатів, тому що нікого не випускали на той час із собору. Нарешті, хтось із священників повідомив, що найбільше голосів на Соборі набирає митрополит Володимир (Романюк), за нього, фактично, віддає свої голоси переважна частина західних єпархій, що на той час складали основу УПЦ

КП. Прошло ще десь з півгодини. Почувся легкий церковний дзвін. І тоді, нарешті, з брами Софії Київської вийшли представники єпископату і духовенства, і привселюдно заявили, що, в результаті голосування, Патріархом Київським обраний митрополит Володимир (Романюк).

На вулиці на той час зібралось вже досить велике число людей, більша частина сприйняла звістку радісно, збуджено, проте були й такі, що не приховували свого розчарування (це ті, що були прихильниками інших кандидатів, зокрема митр. Філарета); але якби то не було, – ніхто відкрито не виступав проти, факт відбувся. Патріарха було обрано. Мене ж, що стояв того холодного осіннього вечора, 21-го жовтня 1993 р., під стіною Св. Софії, в натовпі вірних, що в напрузі чекали результатів голосування, – охоплювало якесь дивне незбагненне відчуття. Я усвідомлював всю велич тієї події, що сталася для батька і для історії, однак чомусь особливої радості на душі не було. Навпаки, якось гостро підсилилось почуття тривоги. В першу чергу за батька. Наче відчувалося, що все це не закінчиться добром. Наче передбачувались майбутні страшні події отого вже історичного "чорного вівторка" 1995 року, коли тут же, біля цієї ж Св. Софії, на площі, разом з батьком, будуть поховані всі ті ілюзії й надії, що закладалися тоді, під час патріаршого обрання. Зрештою, часу до того фатального кінця залишалось зовсім небагато...

Пізно ввечері, коли ми залишилися з батьком самі, вперше після його обрання, батько був, зрозуміло, дещо збуджений, зате тримався впевнено, був піднесений на душі і, як я зрозумів, не жалів за тим, що сталося. Тому всі мої спроби в розмові з ним висвітлити свої тривоги за нього, за його здоров'я в теперішній ситуації, успіху

не мали. Навпаки, вони дещо дратували батька. І тому я вирішив, що з того часу уже цю справу зачіпати не буду, щоб зайве не дратувати його. Поклавшись на Господа Бога, вирішив, – будь що буде! Все одно нічого змінити уже не вдасться.

Після 21 жовтня були ще два дні робочих засідань Собору, на які вже були допущені ми, як гості. Батько, все ще в митрополичому клобуці, сидів посеред Президії і виглядав досить добре, впевнено й енергійно. До нього вже зверталися зі словами: "Ваша Святосте!" В основному, вирішувалися питання внутріцерковного життя. І тут, на дебатах, не обходилося без полеміки і гострих дискусій. Батько ж при цьому закликав всі сторони до примирення і спокою.

23 жовтня, в суботу, було покладання вінків новообраним Патріархом до пам'ятників Шевченку, Володимирі Великому, жертвам голодомору та ін. Все це висвітлювалося в пресі, показувалося по телебаченню. А 24 жовтня, в соборі Св. Софії, відбулась Патріарша інтронізація, тобто посадження на Патріарший престол. Знову в собор, що був вже обставлений за діючими православними канонами, були допущені лише делегати та гості, а також представники засобів масової інформації. Однак, при цьому собор наповнився вщерть. І знову містична атмосфера Софії Київської переплелась із святковим богослужінням та інтронізацією, чим було створено незабутнє враження. На інших подібних відправах, що були пізніше, я такого враження вже не відчував. Сам чин інтронізації звершували найстарші за саном архієреї: митрополит Філарет і митрополит Іоан (Боднарчук), що хіротонізував батька в сан єпископа. Після богослужіння на голову батька було накладено патріарший кукіль і вручено патріарший жезл.

Новообраний Патріарх виступив з коротким словом, в якому говорилося, серед іншого, про роль і значення Києва, як духовного центру для східних слов'ян, про його містику і дух, про киевоцентризм і т.д. І коли закінчилося слово, всі що стояли в храмі, посунули до новообраного Патріарха за благословенням. Багато з квітами, зі словами радості й привітань, а ті, що ближче його знали, – зі слізьми радості на очах. Я ж, стоячи зовсім неподалік, в ці хвилини переживав лише за те, щоб батька не збили з ніг лавини людей, що штовхаючи один одного, пробивалися до нього за благословенням. Однак, батько вистояв до кінця і, як можна було судити з його вигляду, почувався добре, хоча, звичайно, втома і величезна емоційна напруга, яку він щойно переніс, давалися взнаки.

Після богослужіння мав відбутися обід в Маріїнському палаці, про що була домовленість між Церквою і урядом, однак в останню хвилину урядові чинники відмовили в наданні приміщення. Цілком можливо, що це сталося під натиском сил Московського Патріархату, що відтоді виступив найлютішим ворогом УПЦ КП. Однак, батько цим особливо не перейнявся: всілякі урочистості, прийоми, церемонії були не для нього, для нього було головне те, що відбувся сам факт ствердження Патріархату, а в яких умовах все це відбувається, – це вже було другорядним чинником.

Новообраний Патріарх далі залишився жити в тому ж приміщенні на третьому поверсі Пушкінської 36, де жив від 1992 р. ще архієпископом, і в тих же скромних умовах. Щоправда, відтепер уже появились келейники, що чергували в передпокійних кімнатах. Це трошки полегшило його побут. Відразу, після обрання батька Патріархом, ми з ним вирішили, що мені тепер слід

остаточно перебиратися в Україну, щоб хоч трохи, чим зможу, допомогти йому в його побуті, в його служінні. Але так як термін моєї гостьової візи закінчувався уже через кілька днів, мені слід було знову повертатись в Канаду, завершувати там всі свої справи, і знову повертатись в Україну. Як я й думав, все це мало забрати у мене кілька місяців.

Отож, наприкінці жовтня, через кілька днів після батькового обрання Патріархом, я розпрощався з ним з тією умовою, що через три-чотири місяці остаточно повернуся назад, і відлетів у Вінніпег. Відразу по приїзді заявив всім своїм знайомим, що повертатимусь в Україну в зв'язку з новими обставинами, що склалися довкола батькового обрання. Однак, до Нового року мені ще довелося допрацювати на своїй роботі, поки не знайдуть заміну. Після того я розрахувався з праці і почав готуватися в дорогу. Прийшлося здобути службову візу терміном на півроку (на більший термін не дають, можна лише продовжувати на місці) в укр. консульстві в Торонто, а вже потім можна було купляти квитки на рейс в Україну. Однак, через бюрократію наших дипломатичних представників отримання візи в мене забрало щось біля двох місяців, отож повернення в Україну сталося дещо пізніше, ніж ми з батьком передбачали це в Києві. Час мого повернення припав на початок березня 1994 р. До того я з батьком тримав постійний контакт по телефону, через що довідувався про ті події, що були довкола. Інша інформація була з преси, що детально писала про становище Київського Патріархату.

Уже невдовзі після свого обрання батько здійснив кілька поїздок по Україні, по різних містах. Найбільш тріумфальною була поїздка на Івано-Франківщину,

на свої рідні "пенати", в грудні 1993 р. Це була перша поїздка в патріаршому сані, і батька дуже урочисто і зворушливо зустрічали на його батьківщині: в Косові, в Химчині, і по інших місцях, пов'язаних з його колишньою пастирською службою. Це був триумф і піднесення, і тоді була надія, що в скорому часі вдасться об'єднати всіх православних християн України в єдину Помісну Церкву. Батько жив цією надією так, як раніше жив надією на побудову незалежної України, і беззаперечно вірив у її здійснення.

Однак, на цьому початковому етапі патріаршого служіння відразу траплялися й перешкоди. Коли на Західній Україні патріаршу делегацію зустрічали з почесними і шаною як зі сторони вірних, так і властей, – то на східних областях, особливо на Лівобережжі, було далеко не все так просто. Коли патріарша делегація відвідувала Запоріжжя наприкінці 1993 р., то там автомашину, в якій знаходились Патріарх і митрополит Філарет, обкидали камінням. Дякувати Богові, що ніхто не постраждав. Подібний інцидент трапився, коли Патріарх відвідував Дніпропетровськ. Все це робилося, в основному, силами старих "кликуш" (як їх називав батько) з Московського Патріархату за вказівками озвірілих "батюшок" та чиновників від Церкви. Щоправда, в самому Києві подібних інцидентів не було. Тут все-таки були значно міцніші національно-демократичні позиції, що, безумовно, впливало й на Церкву.

Новий 1994 р. приніс ще одну, неприємну звістку з Київського Патріархату. Напередодні Нового року зі складу УПЦ КП несподівано вийшов митрополит Антоній (Масендич), що був тоді керуючим справами Церкви, а з ним ще четверо молодих єпископів. Все це сталося, як вони заявили, через незгоду з політикою, яку

проводив митр. Філарет, тодішній заступник Патріарха. Однак, до нового церковного розколу в Україні це вже не привело. Антоній виїхав в Росію, і там пізніше отримав єпископську кафедру в Барнаулі (Сибір), четверо ж єпископів, що залишилися з ним, перейшли в УПЦ Московського Патріархату, і там були прийняті в "сущому сані", тобто священиками, ким вони були до переходу в Київський Патріархат. Однак, відступництво митр. Антонія, з яким батько близько співпрацював ще з часів УАПЦ, він переніс з неабияким болем в серці.

Про всі ці події в житті Церкви я довідувався, закінчуючи своє перебування в Канаді і готуючись до від'їзду в Україну. Причому, я не знав ще тоді, ні де житиму, адже у батька в Києві не було ні квартири, ні навіть прописки, хоча хата в Косові залишалась за нами, отож, на крайній випадок, я міг би переїхати туди. Проте, в той час, на початку 1994 р., для мене це не було важливо, головне було, – бути поближче до батька, щоб чимось допомогти йому і хоч трохи підтримати, як фізично, так і морально. Адже всі роки свого проживання у Канаді я лише молив Бога про те, щоб знову возз'єднатись з батьком і, по своїх можливостях, якимось допомогти йому.

Наступив березень 1994 р., коли я, отримавши чергові документи на в'їзд в Україну і придбавши квитки, почав пакувати речі в дорогу. Передцим довелося здати своє однокімнатне напівпідвальне помешкання, що я винаймав понад три з половиною роки. Я прощався з Вінніпегом, в якому прожив майже шість років, де закінчив своє богословське навчання, працював; з містом, що стало в моєму житті другим рідним, після Косова, і в якому я вже відчував себе, мало не як вдома, не дивлячись на мовний і етнічний бар'єр. З цим містом були пов'язані в мене і перші радощі життя у вільному суспільстві, і тривоги,

зумовлені самотністю та еміграцією. Хтось з дисидентів сказав, що життя у Вінніпезі, холодному, віддаленому від центрів, ізольованому преріями місті, скидається на життя в заслання, – і, все-таки, мені вдалося, з Божою допомогою, витримати це "заслання", що інакше називалося вимушеною еміграцією.

Я прощався з Вінніпегом, з його затишними, екзотичними барами, в яких доводилося коротати свій час, рятуючись від ностальгії, і це в той історичний період, коли на сході Європи відбувалася докорінна зміна ладу, коли падала Берлінська стіна, було ГКЧП, розвал СРСР, проголошення незалежності республіками і т.д. Час, начебто, зупинився у тих дешевих та не зовсім безпечних "пивних кімнатах" Вінніпегу з їхніми "ковбоями" та екзотичними танцюристками, що наче зійшли з фільмів про Дикий Захід американського континенту. Проте, все-таки, вдалося витримати і не впасти, хоч як легко це можна було зробити внаслідок різноманітних "принад" тамтешнього життя. Саме думка про батька заставляла підніматися вгору, заставляла не падати ниць. Заставляла жити заради того, щоб повернутися і возз'єднатися з ним. Тому його голос, що завжди бадьоро звучав по телефону, кликав мене до життя...

Покидаючи Вінніпег, я прощався зі своїм колишнім канадським життям, подумки дякував тим своїм друзям та приятелям, що допомагали мані освоюватися в Канаді, підтримуючи і морально, і матеріально. Це подружжя Степана та Катерини Притул з Гамільтону, мої друзі Йосип Демко, Ярослав Василюк та Богдан Круцько з Вінніпегу, а також уже померлі о. Іван Чинченко, Григорій Кукса та інші добрі люди, що допомагали мені, в тій чи іншій мірі, переносити рутину еміграції. І, все-таки, покидаючи Канаду, якогось особливого жалю за

нею в мене не було, – адже відсутність сім'ї, родини, довколишня чужина, де кожний живе лише для себе, не занадто прив'язали мене до цього краю за всі роки мого проживання. Але головною причиною всього цього, знову ж таки, був Батько, адже саме через нього я поривався назад, в Україну. Можливо, якби не було батька, все склалося б по-іншому, я б якось зміг остаточно адаптуватися до канадських умов. Проте, саме в той час, батько уособлював для мене і Україну, і національну ідею, і Церкву, і релігію, – тому єдиним смислом свого життя тоді я вважав, – жити поряд з ним і допомагати йому. Щоправда, питання створення власної сім'ї також мучило мене весь той час, однак в Канаді для цього я не знаходив ніяких передумов...

Перетнувши канадський повітряний простір, рейсом почерез Чехію, 6 березня 1994 р. ввечері, я знову приземлився в аеропорту "Бориспіль", нав'ючений чемодами і валізами, щоб уже остаточно залишитися на Україні. Без особливих труднощів пройшов митний контроль, адже ніяких цінностей, крім особистих речей, у мене не було. Однак, на моє здивування, в залі аеропорту мене ніхто не зустрів, і я не знав, куди мені рухатися з такою великою кількістю багажу. Уже був пізній вечір, над Києвом падав мокрий, лапатий сніг. "Рідна земля!" – з полегшенням зітхнув я, радіючи своєму поверненню в Україну. Проте, як на зло, нікого із знайомих не було, а довкола вешталось чимало підозрілих типів, готових будь-що поцупити, і які добре бачили, що я приїхав з-за кордону. Аеропорт саме тоді був в процесі реконструкції, не був впорядкований, і в тій напівтемній залі, де нас висадили, не було навіть де сісти. Аж через кілька годин, коли я вже збирався ночувати в аеропорту, за мною надїхали автомашиною з Патріархату і завезли на

Пушкінську, 36. Як потім виявилось, батько в той час був у від'їзді на Волині, і просто забув повідомити про мій приїзд, хоч я і телефонував йому про час свого прибуття і, навіть, дав телеграму. І лише цілком випадково одна із співробітниць батькової служби побачила у нього на столі телеграму про моє прибуття, тому вирішила, що треба поїхати і "підібрати" мене з аеропорту, адже літак уже давно прибув! А я вже думав, чи не трапилося чогось, боронь Боже, з батьком самим?

Для чого я так детально описую цей, здавалося б, незначущий епізод? Він досить красномовно свідчить про тодішній стан батька, який повністю віддавав себе загальній справі, цілком занедбуючи свої особисті діла. Одним словом, таким був батько і якимось змінити його, звичайно, тепер уже ніхто не міг.

З того часу ми почали жити разом з батьком. Мене поселили в кімнатці поряд з ним. Я був щасливий, що закінчилося моє роздвоєння, що переслідувало мене в Канаді, коли я розривався між своїм тамтешнім життям і батьком, що уособлював для мене нову Україну. Тепер, начебто, можна було зосередитися на одному. І хоча мав постійні проблеми зі своїм статусом в Україні, з т. зв. "видом на проживання" через відсутність у батька і квартири, і прописки, – ніколи не жалів за те, що в 1994 р. зробив свій остаточний вибір і переїхав в Україну. Для мене тоді було головне – бути поряд з батьком!

Проте, тепер я помітив у батька певні суттєві зміни, що сталися за оті чотири місяці його патріаршества. Він виглядав значно більше стомленим, ніж в жовтні 1993 р., і якимось більш відстороненим від усього. Вже не було отих близьких родинних стосунків, як раніше, натомість гостріше відчувалася його певна нервозність і роздратованість. Патріарша заклопотаність поглинала

все. І хоча через якийсь час після мого приїзду батько призначив мене своїм особистим секретарем; через мої руки йшла його кореспонденція, від його імені мені доводилось писати листи, звернення і т. д., – все-таки спілкуватися з ним, на цьому етапі, було досить непросто. Це вже була зовсім інша людина, ніж та, яку я знав у Косові чи, навіть, пізніше, в Канаді. Відбувся певний психологічний злам, що й не могло пройти непоміченим для тих, що знали батька раніше.

А основною проблемою було те, що саме тих давніх добрих друзів довкола нього не було. Були ті, що якраз не знали його раніше. І коли я приїхав в Київ, перше, що кинулося в очі, – як багато довкола нового Патріарха крутиться тепер нечесних, випадкових людей, що переслідували виключно свої особисті цілі. І що найгірше, всім цим людям він беззастережно довіряв! І коли я, в певній мірі, намагався відгородити батька від таких людей, крім неприємностей для себе самого, ніяких результатів це не приносило. Не можна сказати, що там не було тих, хто допомагав йому. Були. Протоієреї Володимир Черпак, Іван Швець, Олександр Антонюк та деякі інші були близькі до Владики і старалися чимось допомагати йому, підтримували морально. Але то були одиниці в порівнянні з числом тих, хто йшов до нього виключно заради своїх особистих цілей. І відсунути цих людей, на жаль, не було ніякої можливості. Саме це стало згодом найбільшою проблемою батькового патріаршества, що переслідувало його до самого кінця. Бо навіть його несподівана смерть в липні 1995 р. сталася в колі подібних людей, від яких я безуспішно намагався відгородити батька весь час раніше...

Однак такою, видно, була воля Божа, щоб саме в цих умовах відбувати батькові своє служіння. Другою

проблемою, що переслідувала батька весь той час, були хвороби, які сипались на нього одна за другою. Саме через цей фактор я раніше запитував батька, чи не варто зробити самовідвід при виборі на Патріарха, знаючи, що відповідальність ще більше загострить низку хворіб. Навіть лікарі говорили, що в спокійних умовах він міг би ще прожити кілька років. Однак, батько знову ж таки, знаючи свій стан, свідомо пішов на самоспалення.

Уже після смерті Патріарха Володимира хтось з колишніх дисидентів писав, що найважчим періодом його життя був останній (патріарший). І, можливо, це дійсно так. З психологічної точки зору, зі сторони морального навантаження, відповідальності, – аналогічних періодів у нього не було. Він навіть ув'язнення, як я пам'ятаю, переносив якимось легше. Справа ускладнилася ще й тим, що приходилося функціонувати в оточенні фактичних ворогів, що тепер вміло прикрилися тими національними ідеями, заради яких він раніше віддавав своє життя. Все це створювало для нього потрібні труднощі, і він це виразно усвідомлював. Однак, всеперемагаюча любов до ближнього, до людей, до життя, і неймовірна одержимість допомагали йому виживати на протязі довгого часу. Якщо я, перебуваючи поряд, бодай чимось зміг підтримати його в ті хвилини, – буду щасливий це усвідомлювати.

Відвідувачів приймав батько в своєму кабінеті, на другому поверсі резиденції УПЦ КП, де також знаходився керуючий справами Патріархії. На першому поверсі знаходились покої і приймальня митрополита Філарета. В покої на третьому поверсі, де безпосередньо проживав батько, також завжди набивалося чимало відвідувачів, в основному тих, що були в ближчих стосунках з Патріархом. В штаті Патріарха, крім

керуючого справами (що в різний час займали різні священики) і особистого секретаря (що був на третьому поверсі, біля Патріарха), входили також дві секретарки-референтки в приймальні, келейник і референт по гуманітарних зв'язках. Це був постійний штат Патріарха. На початку були також: прес-секретар і два референти із створеного батьком ще в сані митрополита т. зв. Чину св. Іларіона. Згодом цей Чин був реорганізований, і ці люди перестали знаходитись в службі Патріарха. Отож, в таких умовах доводилось працювати Патріархові і його підручним. Кожного дня було чимало відвідувачів, пересилалися факси, телеграми, доводилось друкувати чимало указів і звернень Патріарха, і "гасити" ті багаточисельні конфлікти, що відбувалися довкола УПЦ КП, а також всередині неї самої. Час становлення Церкви все ще тривав.

Крім того, кожної неділі і свята Патріарх служив в різних церквах міста Києва: по великих празниках у Володимирському соборі (разом з митр. Філаретом), в рядові неділі і свята в тих церквах Києва, що були підпорядковані Патріархові, як: Феодосіївський монастир, церкви Миколи Притиска, Миколи Набережного і Покровська на Подолі. В основному, в цих церквах він служив ще архієпископом, тут же проходило й його патріарше служіння. Час від часу також відвідував Видубицький монастир, і рідше семінарську церкву Іоана Богослова. На перших порах патріаршества досить частими були виїзди батька в різні єпархії, а згодом, із погіршенням стану здоров'я, порідшали.

На початку травня 1994 р. батько переніс третій (!) обширний інфаркт міокарда, через який майже все літо перебув в лікарні в Феофанії, на околиці Києва, з них більше місяця знаходився в реанімації. Тоді в

нього був неймовірно критичний стан, так що лікарі взагалі не думали, що батька вдасться повернути до життя. Інфаркт стався на базі постійного нервового й емоційного перевантаження, як стверджували лікарі, що було викликано, очевидно, відповідальністю патріаршого служіння. Через що лікарі настійливо радили батькові піти "на спокій", тобто відійти від тієї великої перевантаженості, що була зумовлена його становищем. Однак, батько сприймав все це вельми стоїчно, і не дивлячись на важкий фізичний стан, перебування в реанімації, він продовжував підписувати патріарші укази, давати розпорядження тощо. В реанімацію до батька, в основному, впускали лише мене, отож я завжди, відвідуючи батька, разом з продуктами, віз на його розгляд цілу купу паперів, що мені передавали з Канцелярії. Уже пізніше, коли стан батька став помалу покращуватись, його перевели в загальне відділення, де він займав окрему палату, і там все знову пішло по старому колу: та ж маса відвідувачів, причому кожний зі своїми справами, здебільшого особистими. Все це, звичайно, не сприяло швидкому одужанню батька. Йому в тих умовах, перш за все, потрібен був спокій, а саме спокою там найбільше не вистачало.

Ціле літо 1994 р. для мене пройшло в безперестанних молитвах за батька і його одужання. Причому, звичайно, молилися в багатьох церквах. Правились молебні й акафісти за здоров'я Патріарха. Нарешті, десь на початку серпня справи покращились настільки, що батька змогли виписати з лікарні в Феофанії і перевели в санаторій в Кончі-Озерній за Києвом, а наприкінці серпня 1994 р., дякуючи Господеві, батько, нарешті, повернувся на Пушкінську, 36. Для всіх близьких до нього людей радощів не було меж!

В резиденції Патріархату життя повернулося на старе русло. Якийсь час функції келейника Патріарха виконував я сам. Зранку і ввечері батько прогулювався по університетському парку і Ботанічному саду. Він дуже любив природу, і розлогий ландшафт Ботанічного саду дещо нагадував йому рідні Карпати. Я супроводжував його на цих прогулянках. Інколи, як батько мав більше часу і був в доброму стані, ми йшли по вул. Володимирській і, побіля Св. Софії, виходили на передній виступ Старокиївської гори, де колись стояла Десятинна церква, а звідти аж на Михайлівську гірку, де відкривалися неперевершені краєвиди міста з правого берега Дніпра. Ці місця Києва, поблизу яких йому довелося проживати якийсь час в 1992 р., ще будучи архієпископом, в гуртожитку Київської Духовної семінарії, – він, можливо, найбільше любив, і тому так часто його туди тягнуло. Ранкові і вечірні прогулянки, серед зелених парків і краєвидів Києва, надихали батька, давали йому якусь нову наснагу і енергію. Без природи він жити не міг. І як парадокс, навіть смерть його сталася під час однієї з таких вечірніх прогулянок в Ботанічному саду...

Восени 1994 р. відновили роботу Архієрейські синоди УПЦ КП, що не скликалися раніше в зв'язку з хворобою Патріарха. Тоді ж відбулося кілька архієрейських хіротоній, в тому числі й на територію Росії. Почалася боротьба за надання Церкві нових службових приміщень, зокрема під резиденцію Патріарха, якої, фактично, не було. Феодосіївському монастирю було надано статус Ставропігії, і почалася боротьба за відселення звідти всіх світських установ з тим, щоб у майбутньому створити там Патріарший центр. Тоді ж Патріарх мав зустрічі з головою Верховної Ради О.

Морозом і керівництвом Міністерства в справах релігій. Церква ставила наболілі питання перед державою. З самого початку почали добиватися зустрічі Патріарха з Президентом, однак через певні проросійські сили, можливо, під тиском Моск. Патріархату, така зустріч не відбулася, хоч як Патріархії не добивався. Натомість були налагоджені зв'язки із зовнішнім церковним світом. У листопаді 1994 р. Патріарх Володимир поїхав з візитом у Францію на запрошення Автономної Митрополії Зах. Європи і Канади і її предстоятеля митрополита Євлогія, що тоді входили в склад Київського Патріархату. І хоча до цієї Церкви належали віруючі різних національностей, в т.ч. італійці, французи, німці, навіть марокканці, зустрічали Патріарха по всій Франції дуже гостинно. В Парижі відбулася широка зустріч з українською громадськістю. Якийсь час Патріарх відпочивав в монастирі цієї Церкви на березі Середземного моря, неподалік від Ніцци, що заселяли, в основному, марокканці. Цей виразно інтернаціональний характер поїздки Патріарха спричинив чималий розголос у франкомовній пресі, чим підняв престиж Київського Патріархату в світі. Пізніше, відбулась ще одна закордонна поїздка Патріарха, в травні 1995 р., – цього разу в Німеччину та Австрію. Словом, зовнішнє життя Київського Патріархату налагоджувалося.

Тут хочеться зробити невеличкий відступ, і згадати проподію, що зробила перелом в моєму особистому житті. Ще в квітні 1994 р. я, завдяки батькові і його знайомим, познайомився із дівчиною, киянкою, на ім'я Галина, що пізніше стала моєю дружиною. Хочеться зазначити, що раніше, ще коли я перебував в Канаді, батько завжди переживав за мою сімейну невлаштованість (адже мені вже було за тридцять років), за те, що я до цього часу

ще не створив своєї сім'ї. Всі, раніше перенесені мною митарства, а також життя в еміграції не сприяли цьому. Отож, відразу після мого повернення в Україну, батько, не дивлячись на свою патріаршу заклопотаність, вирішив покласти цьому край. І хоч я сам вже мало на що надіявся, зусилля батька виявились успішними. Я зустрів дівчину, яку полюбив, і яка стала незмінною супутницею мого життя... Наприкінці листопада 1994 р., після батькового повернення із Франції, ми повінчалися в церкві Св. Покрови на Подолі. Батько очолив церемонію нашого вінчання і подав нам своє патріарше благословення. З того часу ми з дружиною незмінно знаходимось разом, що, цілком можливо, й врятувало мене від усіх дальших життєвих митарств, які мені ще належало пройти після смерті батька. І все це також завдячуючи батькові і тій ролі, яку він доклав для створення нашої сім'ї.

Налагодивши своє сімейне становище, і, в зв'язку з цим, отримавши т.зв. "право на проживання" в Україні як "негромадянин", я вже відчув під собою певну основу, і тому міг більше допомагати батькові у його повсякденній службі. І батько, як видно було, радів за мене. Спершу все було нормально. Однак, вже десь з весни 1995 р. почалися конфлікти всередині УПЦ КП, на вищих щаблях її керівництва.

Вберезні 1995 р. батько знову ліг в лікарню в Феоданії, на реабілітацію після перенесеного минулорічного інфаркту. І саме тоді почалося тертя в стосунках між Патріархом Володимиром і митрополитом Філаретом. Хто знає, що найбільше спричинилося до цього, – чи ті відвідувачі, що ходили до Патріарха і настроювали його для цього в своїх особистих цілях, чи були справді певні об'єктивні причини, адже Патріарх надалі не мав свого житла і, внаслідок цього, не відчував себе

особливо зручно в резиденції на Пушкінській, але під впливом зовнішніх факторів конфлікт розгорявся, що не віщувало нічого доброго для майбутнього Київського Патріархату. Ще перебуваючи в лікарні, батько здійснив пастирську поїздку на Львівщину, на запрошення тамтешнього духовенства, а згодом, вийшовши з лікарні, батько вже був втягнутий в розборки на верхах УПЦ КП. В таких умовах пройшов і Великдень 1995 р., коли вперше Патріарх і його заступник служили окремо, в різних церквах. Після того батько ще поїхав з візитом в Німеччину та Австрію, на запрошення місцевих церковних громад, що входили тоді в склад Київського Патріархату. Все пройшло добре, однак всі ці тертя всередині Церкви не могли не відбитися негативно на його здоров'ї. Батько дуже переживав, хвилювався, і за всяку ціну хотів покласти край конфліктам на церковних верхах.

Цього в певній мірі вдалося досягти на Архієрейському Соборі Церкви в червні 1995 р., що проходив у Феодосіївському монастирі. Не дивлячись на вельми конфліктний початок, коли на подвір'ї Церкви зібрались представники двох сторін і почали досить агресивно звинувачувати одна другу, на самому Синоді вдалося досягти певного примирення між Патріархом і його заступником.

І вже на Зелену неділю (П'ятидесятницю) 1995 р. Патріарх Володимир і митрополит Філарет разом служили Божеств. Літургію у Володимирському соборі, при великому скупченні народу. Отож, конфліктну ситуацію всередині УПЦ КП було, фактично, на той час, погашено. І хоча пізніше було ще чимало спекуляцій саме довкола тих подій, єдність Церкви все-таки порушена не була.

Після цього Патріарх Володимир, наче відчуваючи свій близький кінець, ще зустрівся з Димитрієм (Яремою), де були спроби певного примирення між двома гілками Православ'я, і обговорювалися можливості майбутнього об'єднання УПЦ КП з УАПЦ. Сторони домовилися розпочати діалог, що був відсутній між Церквами з часу їхнього розділення в 1993 р. Було заявлено, що задля єдності Церкви обидва Патріархи готові піти у відставку. Також Патріарх намагався зустрітися з митр. Володимиром (Сабоданом), щоб досягти хоч якогось порозуміння з УПЦ, проте для влаштування такої зустрічі вже не вистачило часу...

Пізніше, саме довкола цього останнього періоду в житті Патріарха, буде створено чимало інсинуацій і всіляких домислів, що видаватимуться за явне. Численні недруги Патріарха (зі сторони різних конфесій) будуть старатися скомпрометувати його кожен на свій кшталт, шукати різні "похибки", в його патріаршестві, і будуть добиватися одного: щоб замовчати і применшити його роль, доказати, що він не заслуговує на пам'ять і якусь вагому згадку в історії і Українській Церкві. Але саме пізніший похорон Патріарха Володимира доведе, що, наперекір цьому, люди все-таки запам'ятали й оцінили його, не дивлячись на всі ті потуги замовчування й применшення його ролі зі сторони всіляких недоброзичливців.

Патріархові Володимиру не випало такої щасливої й благополучної життєвої долі, як, скажімо Патріархам Мстиславу чи Філарету. Хоча, звичайно, кожен з них мав також свої власні життєві "терни". Але, допустимо, що якби доля Патріарха Володимира хоч віддалено нагадувала затишність й безпечність доль вищезгаданих осіб, то не було б і тих життєвих катаклізмів і перипетій, що супроводжували Патріарха Володимира все його життя, і період патріаршества зокрема. Не було б і тих численних недругів і ворогів, які, перш за все, не могли пробачити йому того, що він із середовища їхньої "сіроми" піднявся до патріаршого престолу України-Руси. Причому, вся ця ворожість тепер розгортатиметься уже на власному "українському фронті", зусиллями "рідних" недоброзичливців, без допомоги відвічних ворогів В. Романюка із КДБ, НКВД, КПРС і т.д. Але Бог їм усім суддя! Не вони будуть визначати остаточного присуду історії, із якої їм ніяк не вдасться викреслити Патріарха Володимира і його короткого, але змістовного й насиченого духом, періоду патріаршества...

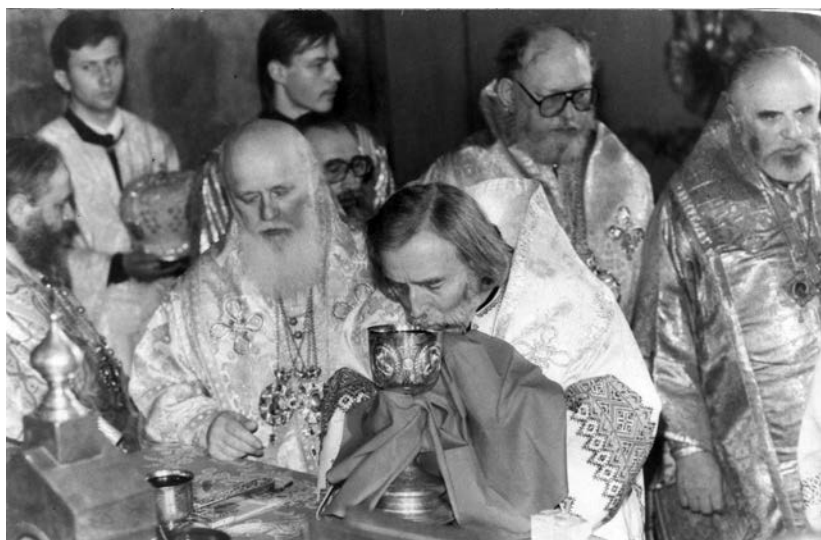
Канада. Парафія в м. Ватерлоо, 1989

Владивосток. 1992

Період Інтронізації. Київ. 1993

Патріарша інтронізація, жовтень, 1993

Приїзд на Буковину, 1993

Візит Патріарха Володимира на Буковину. Чернівці. 1993

**Зустріч Патріарха Володимира
з хлібом-сіллю на рідній землі. Хімчин. 1993**

На зустрічі Патріарха з однокласниками. 1993

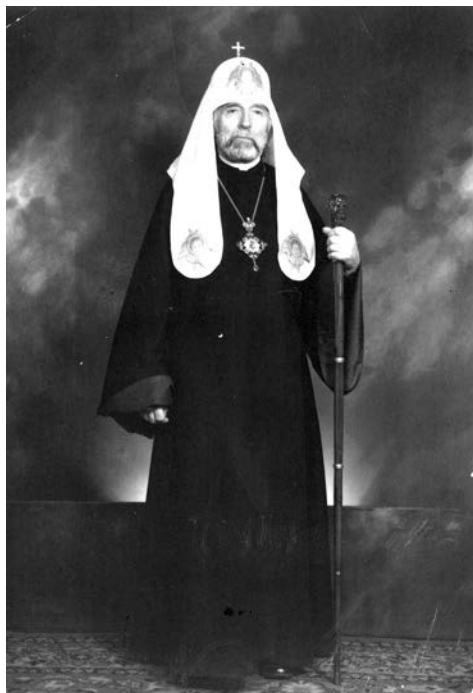
Київський Патріархат. 1994

**Франція, 1994
(з архієписком Вігілієм)**

З пастирської поїздки у Францію. 1994

Патріарх, 1994

Париж. 1994

**Біля Андріївської церкви.
Київ. 1994**

Під час похорону Патріарха у Володимирівському соборі. 1995

На могилі після похорону Патріарха. Київ. 1995

ФАТАЛЬНИЙ КІНЕЦЬ. ПОХОРОН

На початку липня 1995 р. я взяв відпустку з Канцелярії Патріархату, і вирішив поїхати разом з дружиною на Косівщину, щоб відвідати свої рідні місця. Хотілося побувати в своєму рідному домі, зустрітися з ріднею, заодно познайомивши з нею дружину, і показати їй всі ті пам'ятні для нас місця, де вона ще ніколи не була. Попрощавшись з батьком, ми виїхали на Івано-Франківщину. Перед нашим від'їздом, в неділю, після богослужіння в Феодосіївському монастирі, батько якось незвично довго бесідував з нами, чого раніше ніколи не було. Як правило, він завжди спішив, був заклопотаний і виразно лаконічний. А тут почав досить невимушено, довго, в доброму настрої, говорити зі мною і дружиною. Наче відчував, що це наша остання зустріч. Проте, в мене на душі ніякого важкого осадку тоді не було. Я був радий, що все більш-менш спокійно в нормалізувалося в Церкві і, можна сказати, стало на свої місця, адже я завжди був проти роздування всяких конфліктів, знаючи, що вони нічого доброго ні для Церкви, ні для самого батька не принесуть. Раніше, в нас був договір з батьком, що після нашого приїзду назад в Київ, я буду висвячуватись в сан диякона. Адже раніше мене від цього стримувало моє неодруження і відсутність права на проживання в Україні. Тепер, начебто, всі перешкоди для висвяти були зняті. Отож, перед нашим від'їздом, батько ще раз заявив: "їдьте в Косів, відпочивайте, покажеш Галі наші Карпати, а по приїзді будемо тебе рукоположувати". З цим ми й поїхали на Івано-Франківщину.

Пробули там недовго, щось із два тижні. Були в Косові, в нашій родинній оселі, з'їздили ненадовго в гори, відвідали

нашу родину в батьковому рідному селі Химчині. Стояли гарні сонячні дні, можна було досхочу купатися в гірських водоспадах і любоватися карпатською природою. Ніщо не віщувало ніякого лиха. Пробувши там два тижні, залагодивши деякі побутові справи, повернулись до Києва, поїздом з Івано-Франківська. Вранці, 15 липня, були вже вдома, на квартирі батьків дружини. І саме тут, цілком несподівано, як грім з ясного неба, на нас обрушилась страшна звістка, яку приніс з Патріархату водій батька: "Помер батько вчора ввечері, на прогулянці в Ботанічному саду". Ці слова вдарили мене як обухом по голові, і в перші хвилини я не міг нічого усвідомлювати, не міг змиритися з реальністю почутих слів. "Як же так, адже ще донедавна батько був в нормальному стані, коли ми від'їжджали, і навіть тиждень назад, коли ми з дружиною телефонували з Косова, все було добре, і голос його був цілком нормальний!"

І хоча я знав справжній стан здоров'я батька, його постійні нелади з серцем, навіть пам'ятав про слова лікарів, сказані мені після перенесеного третього інфаркту, що стан здоров'я батька такий, що при найменшій стресовій ситуації смерть може наступити на ходу і будь-коли, – все-таки ніяк не хотілось вірити тому, що сталося. Я почав згадувати останні дні, які провів з батьком наприкінці червня, перед нашим від'їздом до Косова. Батько тоді перебував в якомусь виразно збудженому, емоційному стані, однак незвичайно піднесеному, з нього, як і завжди, вирувала енергія, що відчувалося при найменшому спілкуванні з ним. Я ще тоді подумав, що людина із таким зарядом енергії не може так просто відійти з цього світу, така енергія сама піднімає до життя хворе тіло і оздоровлює його. Та ба, реальність тільки що почутого по приїзді з Косова ошпарює, як кип'ятком, і мене, і дружину,

і її батьків. Треба їхати в лікарню, де знаходиться тіло батька.

Водій, що возив батька, везе нас з дружиною в машині Патріарха до лікарні, що знаходиться на бульварі Шевченка, неподалік Ботанічного саду. Саме там, як ми вже довідуємося, сталася несподівана смерть батька напередодні ввечері. Ще мало хто знає якісь деталі того, що трапилося. Біля лікарні бачимо групу священників, з тих, що були близькі до Патріарха. Всі розгублені, стривожені. Запитую, як це сталося? Мені в деталях розповідають про вчорашній (останній) день батька. То була п'ятниця, 14 липня. Зранку Патріарх був в Канцелярії, приймав відвідувачів, потім недовго відпочивав в себе, в спальні. Після того, як завжди, обідали разом з митр. Філаретом в залі, на першому поверсі. Все було добре, мирно і спокійно. Після обіду Патріарх, в супроводі ще двох священнослужителів, поїхав в музей Т. Шевченка, на відкриття виставки одного з митців діаспори. Там виступав з промовою, що була записана на плівку. Пізніше ми її почули в тому ж музеї. З тієї зустрічі ми пізніше побачили також фотографії. Однак, коли моя дружина (а вона довший час працювала в сфері медицини) побачила ці знімки, то замітила, що в батька був якийсь нездоровий вигляд обличчя, він виглядав особливо втомлено. Після тієї зустрічі в музеї, що тривала кілька годин, батько поїхав в Патріархат, відпустив свого водія, і ліг трохи перепочити. Вже закінчувався робочий день, і весь персонал, що працював з батьком, порозходився, окрім чергового келейника.

Пізніше, як мені сказали, хтось потелефонував, і батько, разом з келейником, вийшли на прогулянку до Ботанічного саду. Між іншим, такі вечірні прогулянки для батька стали правилом, він завжди прогулювався в ці

години, і лише, коли почував себе погано, тоді не виходив. Там же на прогулянці до батька підійшло кілька жінок, як видно, з тих, що телефонували йому перед цим: мати з дочкою і ще якась одна жінка, якої я ніколи не знав. Що стосується тих двох вищезгаданих осіб, яких я раніше знав лише по телефону, то вони в мене ніколи не викликали ніяких симпатій, а навпаки, неприємно вражали своєю настирливістю і якоюсь слабо прихованою брутальністю, що виражалася в настирливих телефонних дзвінках до Владики о будь-якій порі, чи то в день, чи пізнього вечора. Як я бачив, батько й сам далеко не завжди був радий їхнім настирливим дзвінкам, однак по своїй ввічливості не міг їм цього дати зрозуміти. Я ж, наче відчуючи щось неприємне, завжди прагнув відгородити їх від батька, часто не зв'язуючи їх по телефону. Однак, як видно, вони знаходили інші канали зв'язку із Патріархом. Слід ще сказати, що ці дві особи ввійшли в близький контакт з Патріархом уже буквально в останні дні, десть за місяць перед його кончиною. До цього їх ніхто раніше в Патріархаті не бачив і не знав. І по іронії долі саме ці люди опинилися разом з батьком в останні хвилини його життя.

Як відомо, стан здоров'я батька був такий, що йому не можна було отримувати ніяких негативних емоцій, від цього його постійно застерігали лікарі, йому був приписаний лише абсолютний спокій, бо найменший стрес міг бути фатальним для його серця. Вся ж проблема була в тому, що подібні вищезгадані люди (та й не тільки вони) несли для батька саме негативну інформацію, вони постійно його від чогось застерігали, робили емоційний накал, що було якраз протипоказане його серцевому станові, і цим доводили його до можливості нервового зриву. І невідомо, чи вони могли спровокувати

батька на це своїми розмовами, своєю розпачливою настирливістю, чи все сталося саме по собі, однак, як описували пізніше очевидці, що були неподалік, – в одну хвилину, під час прогулянки, батькові стало погано, він похитнувся, впав. Одна з тих жінок, що супроводжували його, почала робити йому штучне дихання, під час якого, як пізніше вияснилося, було зламано кілька ребер (!), а келейник побіг в лікарню викликати лікаря. Лікарня ж знаходилась на пагорбі, поряд з Ботанічним садом. Коли прибули лікарі, як свідчать очевидці, то пробували робити ін'єкції в вену, але вже нічого не допомагало. Батькова смерть наступила там же, на місці, десять біля години восьмої вечора. Потім тіло перенесли в лікарню, в морг, де воно й перебувало на той момент, коли ми приїхали.

Оце і всі деталі батькової смерті, які мені вдалося вияснити тоді, в перший день нашого приїзду, після тієї страшної події. Потім нас з дружиною повели в зал, де ми й побачили тіло батька. Він лежав в цивільному одязі, в дещо витягнутому стані, наче поривався кудись до лету. Обличчя було спокійне, умиротворене, і по-особливому красиве в своїй урочистій незворушності. Аж тут я не витерпів, і сльози з очей потекли самі собою. Плакала дружина. "Ось і все, – подумав я. – Закінчилась, тату, твоя епоха, твоя боротьба, твої страждання. Що ж тепер?" Інші мислі в голову тоді не надходили. Щойно пережите приголомшувало і виводило з колії. Трохи постоявши біля тіла покійного, поговоривши з лікарем, що підійшов і запевнив нас, що причиною смерті був серцевий напад, ми вийшли в двір, де вже зібралося чимало людей. Більше нічого нового довідатися не вдалося. Але слід було їхати в Патріархат, щоб вирішувати справу з похованням Патріарха, з його речами і т.д.

На Пушкінській, 36 відчувалося сум'яття, всі бігали, служба Патріарха була в стані повної розгубленості. Разом з тодішнім керуючим справами о. Романом Олексюком ми пішли вниз до митрополита Філарета, де відбулось перше засідання в зв'язку зі смертю Патріарха. Ще не приїхав ніхто з єпископів, отож крім нас в нараді брали участь кілька священників, представники мирян і Братства. Перш за все було складене повідомлення про смерть Патріарха:

"Свящ. Синод і Вища Церковна Рада Укр. Правосл. Церкви Київського Патріархату з глибоким сумом сповіщають, що 14 липня 1995 року, о 20 годині, на 70-му році життя, спочив Святіший Патріарх Київський і всієї Руси-України Володимир (Романюк).

Свящ. Синод закликає єпископат, клір та мирян Київського Патріархату піднести щирі молитви за спокій душі спочилого Святішого Патріарха Володимира.

Чин поховання відбудеться у Свято-Володимирському соборі м. Києва, 18 липня, у вівторок. Початок об 11 годині, після Божеств. Літургії.

Прес-центр Київського Патріархату."

Про дату похорону було вирішено тут же, на цьому засіданні. Дискусійним питанням стало те, де ховати Святішого Патріарха? Спочатку висувалося три пропозиції: Св. Феодосіївський монастир, де Патріарх часто служив, і куди намірений був переїжджати незадовго до смерті; територія Св. Михайлівського Золотоверхого монастиря, де знаходилась Трапезна (семінарська) церква Київського Патріархату; а також Видубицький монастир. У всіх цих місцях були діючі храми Київського Патріархату. Перші дві пропозиції відпали самі собою, мовляв, там немає належного місця для поховання. Всі зійшлися на третьому варіанті і погодилися на поховання в Видубицькому монастирі: гарне

місце, де ховали шанованих людей, і, зокрема, покійний Патріарх особливо любив ці місця, пов'язані з Ботанічним садом і незрівнянною панорамою, що відкривалася з видом на Дніпро. Я також тоді в розмові з митр. Філаретом погодився, від імені родини, на поховання на території Видубицького монастиря, так як вважав це найоптимальнішим варіантом із запропонованих. Всі вирішили, що саме для поховання в цьому місці будуть звертатися за дозволом до уряду. Про Св. Софію тоді ще ніхто й не згадував.

Інше питання, що піднімалося на тій нараді, було, чи робити розтин тіла покійного? Тут думки розійшлися, дехто говорив, що лікарі і так установили діагноз смерті – серцевий приступ, отож немає чого піддавати покійного такій неприємній процедурі, як розтин. Однак, я перший подав голос за те, щоб розтин таки був зроблений, все-таки мало хто що може говорити потім, в зв'язку з раптовою смертю. Митр. Філарет погодився з цим, і було вирішено, щоб лікарі все-таки зробили розтин тіла. На цьому й розійшлися. Я пішов в покої Патріарха, де трагічно відчувалася його відсутність, щоб вирішувати, що робити із його речами, яких залишилося чимало. А в Патріархаті почали розсилати телеграми, факси з повідомленнями про смерть Святішого і готуватися до дня похорону..

В той же день в лікарні був зроблений розтин тіла, і діагноз підтвердився: "хронічна ішемічна хвороба серця", або як говорив лікар, що робив розтин, – четвертий обширний інфаркт міокарда. Цей діагноз "хронічної ішемічної хвороби серця" був і занесений офіційно в довідку про смерть Романюка Василя Омеляновича, яку через кілька днів видали мені на руки. В тому, що це був серцевий приступ я не сумнівався й раніше, знаючи справжній стан здоров'я батька, однак крайня раптовість

того що сталося, поставила ряд болючих запитань. Адже все це могло бути дуже легко спровоковане найменшим емоційним зривом, найменшим стресом або, грубо кажучи, найменшою сваркою чи полемікою. Знаючи той тип людей, що нав'язливо чіплявся до батька почерез його патріарший сан, і особливо тих, що були з ним в останні хвилини життя, цілком можна допустити дану версію. Адже в останній період життя, після перенесених інфарктів, лікарі постійно попереджували батька: ніяких негативних емоцій, ніяких хвилювань, нічого не можна брати до серця з того, що може хоч якимось чином негативно вплинути на нервову систему і, в результаті, привести до фатального наслідку. Навіть мені постійно радили "просіювати" інформацію, що подається до батька: подавати все лише в позитиві, а не в негативі, і все це лише заради одного: задля збереження його хворого серця. Однак, насправді батько був настільки "завантажений" суто негативною інформацією, що сипалася на нього зі всіх сторін, що її було незрівнянно більше, аніж позитивної. Такі були реалії, в яких доводилося тоді функціонувати Київському Патріархатові, і такий був Патріарх Володимир, який не вмів і ніяк не хотів берегти себе. Отож, скоріш за все, саме це й привело до такого фатального результату.

Вже потім, і в пресі, і в звичайних поголосках, поширювалися найрізноманітніші версії про смерть Патріарха Володимира; мовляв, що це було отруєння, що хтось із тих, що його супроводжували в Бот. саду, пирскнув йому в обличчя якимось газом, що й привело до смерті, висувалися ще й інші версії, – однак, то все були лише домисли тих, хто посправжньому не знав ні Патріарха Володимира, ні особливостей його життя, а головне, не знав його дійсного стану здоров'я. А стан здоров'я в останні місяці його життя був

такий, що для того, щоб "щось сталося" непотрібно було ні "газу", ні отруєння, слід було затіяти лише, як говорили лікарі, якусь звичайну словесну перепалку, і серце не витримувало. Хоча, якщо взяти глибше, – все життя Патріарха Володимира було отим безкінечним емоційним двобоєм з системою, зі Злом, – а всі ці двобої, рано чи пізно, колись закінчуються. Тому що сили людські не безмежні, і не можна безкінечно довго тягти на собі відповідальність за все грішне суспільство, що, фактично, й звалив на себе Патріарх особливостями свого життя.

Не можна сказати, що обставинами смерті батька не зацікавились правоохоронні органи. Вони проводили своє розслідування, говорили зі мною в Патріархаті, зі співробітниками батька, опитували тих, хто був з ним в останні хвилини його життя. Але все це з самого початку вперлося в замкнуте коло. Ствердження лікарів про хворобу серця, як першопричину смерті, привело до того, що винним ніхто себе, звичайно, не визнав, жінки, що були з батьком в Ботанічному саду, заявляли, що лише надавали йому першу допомогу, роблячи штучне дихання (хоча, як відомо, при інфаркті ніякого штучного дихання робити не можна!). З тих людей, що тоді були присутні в Ботанічному саду і спостерігали смерть батька зі сторони, також ніхто нічого толком не зрозумів, бачили, що якійсь старшій людині раптом стало погано з серцем, потім підійшли лікарі і намагалися врятувати її життя ін'єкціями в вену. Уже пізніше вони довідалися, що ця похилого віку людина була Патріархом Київським і всієї Руси-України. Так що і міліція толком нічого не розкрила в цій справі, не дивлячись на широкі спекуляції відносно цієї теми, що проводила бульварна російськомовна (в основному) преса в перші місяці після смерті Патріарха Володимира.

Тепер очевидно, що лише сам Господь Бог підведе остаточний підсумок у всій невизначеності цієї справи і винесе свій розсуд. Але коли все це в деталях стане відоме нам, – залишається в волі Господній! Поки що, перші дні після смерті Патріарха, Церква молилася за його упокій. В неділю, 16 липня, після обіду, тіло покійного, зодягнуте у всі належні йому архієрейські шати, було урочисто перенесено священиками з лікарні у Володимирський собор. Там 16 і 17 липня правилися панахиди, заупокійні літургії. До Києва за той час наїхало чимало людей з усієї України: священики, віруючі. Так що, коли 18 липня, у вівторок, розпочалася заупокійна Літургія, Володимирський собор був переповнений вщент. Причому, переважала не тільки київська публіка чи духовенство, були віруючі з західних єпархій з вишитими хоругвами, гуцули з трембітами. Люди з усіх регіонів України, а особливо колишні парафіяни батька, оплакували свого духовного наставника. Ще ніхто не знав, чим закінчиться оцей страшний похорон, що ввійде в історію під назвою "чорного вівторка", і події якого стануть відомі далеко у всьому світі.

Непевність відчувалася з самого ранку 18-го, коли ми з дружиною прибули на похорон. В соборі, біля труни покійного Патріарха, до мене підійшов активіст УПЦ КП, секретар Братства Андрія Первозванного Володимир Кательницький, і сказав, що влада ще до цього часу не вирішила, де ховати Патріарха. Надають, сказав він, лише Байковий цвинтар, але вірні і Церква на це не йдуть. І саме тут, вперше, прозвучала ідея Св. Софії Київської. Мовляв, більшість духовенства й вірних стоять на тому, щоб Патріарха ховати в Св. Софії. Це було б найбільш належне вшанування. "А якщо не дозволять?" – запитав я. "Ми все одно доб'ємося того, щоб Патріарха там поховали, з нами

і депутати, і Кравчук, – сказав В. Кательницький. Але справа все ще вирішується. Йдуть переговори з урядом. Може вдасться все владнати".

Ці слова внесли неспокій в мою душу, а також неабияк стривожили всіх рідних і близьких покійного Патріарха. "Ще не вистачало того, – подумав я, – щоб виникли проблеми із похованням. Досить уже многотрудного життя покійного, треба комусь зробити, щоб ще й похорон його перетворився на якусь криваву бійню". Між іншим, вже в той час поповзли чутки, що довкола центральної частини міста стягнуті чималі сили війська і міліції. В той час мене особливо настійливо тривожила думка про те, щоб хоч тіло батька не постраждало при всіх можливих похоронних колізіях.

Коли закінчилась заупокійна Літургія і розпочався чин похорону, було помітно, що нічого конкретно відносно поховання вирішено не було. Влада далі твердо стояла лише на похованні на Байковому цвинтарі. Розгубленого митрополита Філарета оточили народні депутати: Лук'яненко, Червоній, Поровський, Мулява та інші, які, очевидно, призивали йти до Св. Софії. І всі поневолі, і серед єпископату, духовенства, широких кіл мирян, переймалися цим настроєм: йти лише в Св. Софію, і саме там, за належним чином, має бути поховане тіло Патріарха. Дехто при цьому, як видно, бажав погріти руки: адже вже довгий час тривала боротьба між конфесіями за володіння Софією Київською. А тепер там виявився шанс поховати Патріарха, і саме таким чином "узаконити" право на володіння головною святиною українського православ'я. Все це було б, звичайно, добре, якби при цьому не піддавався смертельній небезпеці священний прах покійного. Адже довкола, уже за квартал від Володимирського собору, все було оточене силами

Загонів особливого призначення і "Беркуту", що, як видно, були настроєні досить рішуче, без найменших натяків на компроміс.

Все це відчував я інтуїтивно, і в глибині душі постійно тривожила думка про те, що може статися при цьому з прахом покійного батька. Молив Бога, щоб все обійшлося мирно. Почалася довга церемонія прощання з Патріархом – т. зв. "останнє цілування" за чином похорону. З усіх сторін почали напирати потоки людей. Стояти біля труни було просто неможливо. Попрощавшись з батьком, ми з дружиною вийшли на подвір'я собору, де вже шикувалися з прапорами, з хоругвами, щоб вирушати в похоронну процесію. Біля самих дверей, на сходах собору, стояли гуцули, в вишитих киптарях, з довжелезними трембітами. "Очевидно, з Космача, – подумав я. – Спеціально приїхали в Київ, щоб провести в останню путь свого колишнього пароха".

Людей довкола зібралося досить багато. Пішов дрібний дощ. Він йтиме так на протязі всього дня, до пізнього вечора, про що говоритимуть, що сама природа плакала за тим, що станеться в цей день. А перед цим стояли суцільно спекотні дні... Нарешті з собору почали виходити священики в повному облаченні, слідом за ними і єпископи, що на своїх плечах несли прах Патріарха, зодягнутий у вишите архієрейське облачення; обличчя, за церковною традицією, було прикрите воздухом (церковним платом), неприкритою була лише пожевкла права рука Патріарха, що тримала дерев'яний хрест. Процесія з тілом Патріарха почала обходити довкола собору, згодом труну перебрали на свої плечі священики, і похоронна процесія почала повільно виходити на бульвар Т. Шевченка і рухатися вверх, в сторону Софії Київської. Ми з дружиною і нечисленними

рідними Патріарха йшли відразу за домовиною, за нами слідував єпископат УПЦ КП на чолі з місцеблюстителем, митр. Філаретом. Спочатку все було мирно і спокійно, але як тільки похоронна процесія порівнялася з вул. Володимирською і хотіла завертати в сторону Св. Софії, дорогу їй відразу перегородили посилені ряди міліції, в повній бойовій екіпіровці: в бронежилетах, шоломах, з щитами, гумовими кийками і балонами сльозоточивого газу. На вулиці були поставлені заслони й приказано було повернути назад. Колона зупинилася, почалися істеричні крики жінок, перші сутички. Бійці УНА-УНСО, що охороняли похоронну процесію, навкулачки кинулися в бій з одягнутими в бронежилети змopівцями, в намаганні прорвати заслін. В хід пішли Гумові кийки і сльозоточивий газ. Хтось намагався пробивати хід дубовою покришкою від домовини, яку несли попереду. Кийки загамселили по віку домовини. На цю дикість не можна було дивитися. Похоронний хід, його жалобна урочистість були порушені. Все почало скидатися на стихійний мітинг з різницею в тому, що загрози тепер піддавалося найсвятішому – прах покійного Патріарха. Я не в змозі перенести побачене, звертався до єпископів, що були поряд, до митр. Філарета, щоб втрутились, щоб якось запобігли тому, що діється, адже може постраждати прах покійного, цього допустити ніяк не можна. Всі мовчали, ховаючись за домовиною Патріарха, не знали, що робити, ніхто з єпископату ніяких рішучих дій не приймав. Тоді вперед, на переговори з озвірілими міліціонерами, пішли народні депутати, серед яких були: Чорновіл, Лук'яненко, Хмара, Пронюк, Поровський та інші гром. діячі, керівники УНА-УНСО, які намагалися порозумітися із владою. Після коротких переговорів і твердого натиску похоронної процесії, міліцейські заслони були, зрештою, зняті,

шеренги беркутівців розступилися, й похоронна процесія повільно пішла далі, вже по вул. Володимирській, до Св. Софії. Деякі відверто святкували свою перемогу, зокрема УНСО, однак відчувалося, що найстрашніше буде ще попереду...

Як виявилось пізніше, міліція "милостиво дозволила" похоронній процесії піти до Св. Софії, щоб "попросити" з нею свого Патріарха. Однак, відносно поховання там не могло бути й мови. Люди все ще сподівалися, що вдасться якось вплинути на владу, щоб вона змінила своє рішення. Міліція ж стверджувала, що лише виконує наказ, даний зверху, що характеризувався досить коротко й поросійському традиційно: "Не пускати!" І коли похоронна процесія все-таки більш-менш благополучно добралась до стін Св. Софії, там її зустріли наглухо зачинені ворота, з чого можна було зробити уже остаточний висновок, що влада всередину впускати нікого не збирається. Домовину з тілом поставили біля входу перед дзвіницею Софії і розпочали спів панахиди...

Про всі деталі того страшного "чорного вівторка", що вилилися в безпрецедентний в історії кривавий похорон, я розповідати не буду: надто багато про це говорилося в пресі, по радіо, на телебаченні. Були зняті кілька документальних фільмів, навіть написана ціла книга про похорон Патріарха Володимира, під назвою "Біла книга чорного вівторка", що була видана наприкінці 1995 р. Народним Рухом України. На жаль, в цій книзі майже не говориться про самого Патріарха, як людину, натомість детально описуються обставини побиття учасників похоронної процесії. При всьому цьому огляді тодішніх подій, хочеться лише дещо додати від себе особисто...

Як відомо, внаслідок подій 18 липня 1995 р., Патріарх Володимир був похований не на території Св. Софії (куди

попросту не впустили), а на Софійській площі, перед центральним входом до дзвіниці. Кривава бійня, що сталася на похороні Патріарха, заставила заговорити про це весь світ. Всі переконалися в тому, що влада в Україні, на той час, фактично, була неукраїнською, тому що поступити так із прахом великомученика за українську ідею, за Церкву, було нижче всякої елементарної людської гідності. Адже історія пам'ятає період, коли у Львові, в 1944 р., ховали митр. Андрея Шептицького, якого в ті часи Рад. влада охрестила "ідеологом укр. бурж. націоналізму", однак навіть тоді не тільки ніхто нікого не розганяв, а навпаки, на похороні було присутнє вище держ. керівництво тодішньої УРСР на чолі з М. Хрущовим. І "ідеолога укр. націоналістів" поховали з усіма належними урочистостями в соборі Св. Юра. Ще раз нагадаємо: це було в сталінському 1944 р., коли на Україні "під мітелку" гребли всіх і вся. А тут, в 1995 р., на четвертому році юридичної Незалежності, українська влада вчиняє безпрецедентний в історії погром мирної похоронної процесії лише за те, що вірні хотіли поховати свого духовного лідера на території Св. Софії. Саме це являється найстрашнішим в осмисленні даних подій.

З іншого боку, не можна зняти долю вини з тих представників Церкви й тих "ура-патріотів", які хотіли з похорону нажити собі політичний капітал. Саме вони повинні були проявити свою розсудливість в даному випадку і не кидатися з тілом покійного Патріарха в "пашу звіра", в чийй ролі тоді виразно виступали "правоохоронні" органи. Треба було зробити все можливе, щоб не допустити кривавого фіналу на похороні. Цього зроблено не було. Ніхто не консультувався з сім'єю й родиною покійного Патріарха, як це робиться у всьому цивілізованому світі, наче їх зовсім не було. Натомість

поширювалися голослівні заяви про те, що "Патріарх не має сім'ї". Але хотілося б запитати галасливих псевдопатріотів, чого ви раніше не були з покійним Патріархом на всіх етапах його багатостраждального життя, не допомагали йому ні в ув'язненні, ні на засланні, коли сім'я в той же час постійно була з ним і несла на собі сімейний хрест? А в найважливіший критичний момент була відсунута "ура-патріотами" і не мала права голосу. До речі, коли вирішувалася в 1993 р. справа поховання такого ж по рангу Патріарха Мстислава, то голос його родини тоді був вирішальним. Просто там запрацював принцип елементарних моральних норм цивілізованого суспільства. Патріарх Мстислав був похований в церкві-пам'ятнику в Банвд-Бруці, США.

Тут, на жаль, сталося все по-іншому. Церкві так і не вдалося добитися поховання на території Св. Софії, і могила постала перед входом до дзвіниці, зі сторони Софійської площі. Внаслідок чого довший час могила була, фактично, залишена напризволяще і тією ж церковною владою, що не погоджувалась на поховання на цвинтарі, і тими "ура-патріотами", які так обстоювали саме це місце поховання. І лише невелика група добровольців-козаків взяла на себе місію охорони могили на цілком добровільних засадах. Вони влаштувалися в сусідньому кіоску, і день і ніч вартували могилу від зазіхань і нападів шовіністів, що на перших порах траплялося досить часто. Особливо лютувала проросійська УПЦ. Були випадки, коли озвірілі кликуші-послушники з жіночого Покровського монастиря нападали на могилу вночі і буквально руками розривали землю, розкидали вінки, і лише завдяки тим козакам, що вартували, ці спроби сплюндрування були припинені. Однак, козаків ніхто не фінансував, і довго там вони протриматися не змогли. Проте, все-таки, щось біля року

вони невідступно вартували могилу, за що їм, безумовно, сердечна подяка.

Що стосується мене, то перші місяці після похорону батька, я ходив, як сам не свій. Було таке враження, що начебто всередині вирізали якусь частину твого власного єства, суттєво необхідну для дальшого життя. Життя втрачало сенс, свою наповненість, змістовність. Я ходив, начебто, випотрошений зсередини. До цього спричинилася і раптова смерть батька, і трагедія похорону, і всілякі спекуляції, що посипалися з бульварної преси та ін. Врятувало тоді мене лише єдине – моє одруження, що сталося десь за півроку до тих страшних подій, і на яке благословив мене батько. Саме цей аспект, любов дружини, любов до неї, створення сім'ї, дав мені змогу вижити у тій страшній другій половині 1995 р., коли здавалося, що довкола обрушився цілий світ...

На додаток, вирували пристрасті щодо можливого перепоховання. Кілька разів мене викликали в Кабінет Міністрів, де зі мною розмовляли тодішній віце-прем'єр І. Курас і голова адміністрації Президента Д. Табачник. Запитували, як я ставлюся до можливого перепоховання. Я, спостерігаючи всі ті перипетії і весь той горе-спектакль, що в той час вирували на Софійській площі, довкола могили, де були розклеєні найрізноманітніші політичні листівки, які до самого Патріарха не мали ні найменшого відношення, і порадившись із родиною батька, заявив, що родина не проти перепоховання, але в належному для сану Патріарха місці. Зокрема, розглядалась можливість поховання у Видубицькому монастирі, тобто, того першого варіанту, що розглядався Церквою відразу після смерті батька. Однак, всі дальші події розгорнулися так, що до перепоховання не дійшло. І хто знає тепер, чи це на

гірше, чи на краще? Територію Св. Софії так і не надали. Другою проблематичною справою було те, що не було можливості належно впорядкувати могилу, не дозволяли ніяких робіт ні по спорудженню надгробка, ні по встановленню звичайної огорожі, щоб відділити могилу від оточуючого її тротуару. Знову ж таки "ініціатори" поховання не дуже й добивалися цієї справи, їм вигідніше було, щоб могила була в запущеному стані, щоб вигідніше було спекулювати з цього приводу заради власних політичних цілей. Через це мені довелося майже цілий рік після похорону батька займатися виключно тим, щоб привернути увагу християнської громадськості не лише в Україні, але й поза її межами, до справи поховання Патріарха і стану його могили, апелюючи задля цього у всі можливі інстанції. За той період я написав був масу заяв, як до урядових чинників, так і до приватних осіб, до Церков діаспори, до всіх українських газет у "вільному світі", на закордонне радіо, словом всюди, куди міг. Причому, все це лише з одним настійливим проханням: – щоб допомогли добитися того, щоб на могилі Патріарха, на Софійській площі, був споруджений якийсь, хоч і скромний надгробок з написом, і щоб її відділити від тротуару огорожею. Мої звернення були неодноразово опубліковані в україномовній та англomовній пресі діаспори (в Україні їм ходу тоді не давали), і кілька разів звучали по закордонному радіо. Можливо, оця настирливість і спричинилася до того, що в останній період і УПЦ КП якось порушила це питання перед державною владою, а також кілька депутатів, до яких ми особисто з родиною зверталися з цього приводу з проханням, щоб підняли це питання перед Президентом (зокрема, перед останнім з цього приводу порушував питання покійний тепер В. Чорновіл).

І, нарешті, на початку липня 1996 р., напередодні річниці з дня смерті Патріарха, на могилі розпочались споруджувальні роботи. Кажуть, що все це сталося, насамперед, завдяки новопризначеному голові Київської міськдержадміністрації О. Омельченку, і це була одна з перших його "споруджувальних" акцій, як фактичного міського голови. 14 липня 1996 р., в річницю з дня смерті Патріарха Володимира, новозбудований чорнобілий мармуровий надгробок було урочисто відкрито й освячено. Однак, тему про перенесення праху на територію Св. Софії з того часу було закрито, хоч дехто й старався порушувати її "на низах". Ще через два роки, влітку 1998 р., завдяки тому ж Омельченку, відбулася загальна реставрація Софійської площі, внаслідок чого був знятий тролейбусний маршрут, що проходив по її периметру, за кілька метрів від могили, через що поховання Патріарха набрало більш належного й достойного вигляду. Проте, надгробок і надалі стоїть на тому ж місці, де відбулося криваве побоїще в день похорону, – перед входом до дзвіниці Св. Софії. Уже давно немає козаків, які раніше охороняли могилу, лише поодинокі перехожі час від часу зупиняються і німо запитують самі себе: що ж тут сталося, в тому 1995 році, що позначений на мармуровій плиті, як рік смерті Патріарха, і чого Патріарх похований саме тут, на цьому місці? Проте, відповідь на це може дати лише сама історія, що вже відійшла в небуття. Історія всього багатостраждального життя Патріарха Володимира, а в миру Василя Омеляновича Романюка, яку й намагався я, по мірі своїх сил, розкрити в даній книзі...

ЕПЛОГ

В Українській Православній Церкві (не Московського Патріархату) існує богослужбовий чин Пасій, або Страстей Христових, започаткований ще митрополитом Петром Могилою в XVII ст., що відправляється в період Великого посту. У нас, в Галичині, цей чин, серед народу, називається просто – "Хресна дорога". Посередині напівтемного храму, при світлі свічок, перед Розп'яттям, співаються зворушливі піснеспіви, що нагадують нам про останні години страждань Христа перед його смертю на Голгофі. "Поділили ризи Мої між собою і за одєжу Мою кидали жереба" – сумним великопісним напівом виголошує священик, а за ним в унісон повторює хор. Це про той момент, коли Христа повели на страту. Потім читаються довгі страсні Євангелії, в яких розповідається про останні години життя Спасителя: ніч в Гефсиманському саду, схоплення Христа, засудження Пилатом, побиття Його, про розп'яття і про саму смерть на хресті. Про момент Воскресіння в цей час ще ніхто не згадує, – це станеться пізніше, а поки що всі переймаються болем страстей (страждань) Христових, співпереживають з ним. Від того пішла і назва з латині: *Passio*, що означає страсті, або, по-нашому, страждання. Все залишається в чорних тонах: чорне убранство храму, чорні ризи священнослужителів, і, здається, що чорно блимають самі вогники свічок посеред храму, а хор далі зворушливо виголошує піснеспіви, що описують світ страстей Христових: "Страждальна мати під Хрестом стояла, під Хрестом стояла і гірко ридала, – ой, Сину, Сину, за яку провину переносиш нині тяжкую годину на Хресті!" Як відомо, страждання Господа нашого Ісуса Христа закінчилися перемогою Воскресіння, що засвідчило торжество Добра над Злом, Світла над Тем-

рявою. Зло було в цьому випадку остаточно переможене. Внаслідок цього страждання Христа явилися необхідним підґрунтям (передумовою) для Його Воскресіння. Він мав постраждати, померти щоб воскреснути...

Якщо взяти аналогію в нашому теперішньому земному бутті, то все багатостраждальне життя Патріарха Володимира (Романюка) цілком вписується в оту духовну категорію "хресної дороги". Все життя його, починаючи з ранніх дитячих років напівголодного існування, і далі, через табори, Колиму, Магадан, потім повернення додому і страдницьке священниче служіння, що закінчилося знову тюрмами й таборами, Мордовією, Якутією, а також знищенням родини, смертю дружини, постійним цькуванням каральними органами, – явилось тими многотрудними етапами його власної "хресної дороги". А вже найостанніший період його життя, що звався "патріаршеством" і який був, за висловом одного сучасного філософа, духовно найважчим, завершував собою оте безкінечне життєве сходження його на Голгофу. І кінцевою вершиною отієї Голгофи земного життя Патріарха Володимира став, безумовно, його похорон 18 липня 1995 р., і оте поховання під брамою Софії Київської, де його прах спочиває донині. І як би там не спекулювали колишні противники Патріарха Володимира всіх мастей, уневажнюючи й знецінюючи його життя, такого безмірно великого етапу страждань Патріарха їм не заперечити ніколи. Тому що історія є історією, а він у цій історії залишається, перш за все, страдником і великомучеником, – за народ, за Церкву, за державу. Не слід забувати того, що ще в 1975 р. церковним проводом УАПЦ в діаспорі він був офіційно проголошений "ісповідником віри"; ще задовго до патріаршества, будучи священником, ув'язненим в мордовських таборах. Якщо взяти наших

українських церковних ієрархів трагічного XX століття, то по мірі перенесених страждань, Патріарха Володимира можна поставити в ряд найбільших мучеників цього століття, як митрополити Липківський, Борецький та ін. І можна з певністю ствердити одне: в своєму часі він уже був останнім з тих ієрархів-великомучеників. Після його смерті таких страдників на церковній ниві уже не залишилося. І саме цим Патріарх Володимир дорогий тим, хто усвідомлює сенс його життя. Сам похорон Патріарха Володимира підвів кінцевий підсумок його життя, і перевершив всі можливі сподівання на фінал життя будь-якої людини. Я не знаю, чи ще колись будуть ховати когось в подібних умовах, але поки що подібної аналогії в нашій історії не було. І чому саме такий "жереб" попав на долю Патріарха Володимира, а не на когось іншого, – на це слід шукати відповіді у самого Господа Бога. Як і те, чому Господь допустив до поховання Патріарха Володимира на такому місці? Все це німі риторичні запитання, звернені, передусім, да нашого власного національного сумління.

Тепер, коли з дня смерті Патріарха Володимира пройшло понад чотири роки, вже можна підвести певний підсумок всього того, що сталося. Невдовзі після його смерті появилися різноманітні спекуляції, в яких численні недруги покійного Патріарха старалися всіляко принизити його роль і значення, як в історії Церкви, так і в загально-громадському житті. Поширювалися чутки про те, що за все своє життя він не зробив того, що зробив своєю смертю і похороном. Причому, свідомо не бралися до уваги ті його десятиліття громадської діяльності, що стала відома широко в світі. Що, мовляв, він був ув'язнений не так за церковну, як за "мирську" діяльність. А чому ж тоді, повторюю, ще у сімдесятих роках Церква в діаспорі, за розпорядженням митрополита Мстислава поминала

священника Василя Романюка на кожному богослужінні, як ісповідника (мученика) віри? Просто інших тоді не було. Всі були задоволені своїм "парафіяльним" становищем і сиділи тихо, а він один наважився виступити проти безбожного комуністичного режиму. Вже в 70-ті роки свящ. Василь Романюк був одним з найбільш відомих в'язнів сумління в СРСР, на захист якого виступали і акад. А. Сахаров і інші правозахисники. Вже тоді його книга "Голос в пустелі" вийшла англійською мовою в США і викликала чималий резонанс серед англомовного світу. А говорилося в ній, в основному, про переслідування релігії в СРСР, хоч і загально-громадських тем він, безумовно, не уникав також.

Через деякий час почали поширюватись плітки іншого гатунку, що їх взяла на озброєння численна російськомовно-бульварна преса в Україні. Що, мовляв, Патріарх Володимир, по своїй суті, був звичайним "сільським священником", так що немає чого на ньому акцентувати особливої уваги. При цьому твердилося, що він не мав жодного адміністративного досвіду, як глава Церкви. Проте, – як писав колишній радник Патріарха Володимира, історик С. Білокінь: "Святіший не любив адміністрування, – він просто жив серед своєї пастви. Це був тип старосвітського ченця, що в своїй ніші підносив до Господа ревну молитву за свій народ. Добрий і довірливий, він умів і розрадити, і розвеселити в скруті". Зате, – "Як багато трималося у Церкві на його особистості, на його моральному авторитеті!" (Спомини про Патріарха із "Білої книги чорного вівторка", Київ, 1995 р.)

Що ж стосується самої версії про "сільського священника", то слід зазначити, що, взагалі, в історії, всі великі священники були, в основному, сільськими,

тому що і державна, і вища церковно-бюрократична влада завжди переслідувала церковних інтелектуалів, інакшесудуючих і т. д. Всі вони відтіснялися подалі від верхів, саме із-за боязні конкурентства, в якому, останні стояли незрівнянно вище. Простим "сільським священиком", в такому випадку, можна вважати польського ксьондза Ніколая Коперніка, а де ж тепер зафіксовані в історії його "міські" конкуренти і прототипи? І навіть, якщо взяти нашу українську історію, то там також всі найбільш провідні і творчі священнослужителі (кому не вдалося дослужитися до єпископського сану), служили, в основному, по селах. Тому що саме таким був тоді уділ будь-якої творчої особистості в Україні: Сидір Воробкевич, Маркіян Шашкевич, Михайло Вербицький, Олександр Духнович, Олександр Кониський та багато-багато інших. Всі вони засилялися по далеких селах, з тим, щоб бути якомога подалі від бюрократичної ієрархії. Причому, все це було в відносно демократичніших суспільствах, ніж в той час, коли своє священиче служіння проходив свящ. Василь Романюк. А в Росії хіба ж була не та сама ситуація, – де служили всі роки тоталітарного режиму такі всесвітньо відомі священики, як Олександр Мень, Дмитрій Дудко, Гліб Якунін та ін.? Всіх їх також засиляли подалі від "первопрестольної", але це зовсім не применшило їхнього значення для майбутніх поколінь. Так що в цьому аспекті поняття "сільський священик" можна сприймати лише як комплімент ще й тому, що в часі Рад. влади тільки ті, що в тій чи іншій мірі, співпрацювали з каральними органами, могли служити в престижних міських храмах. Всіх інших, чесних, порядних священнослужителів відсилялося подалі від церковних управлінь. Проте й тут, ті, що розпускали

мильні бульбашки про "сільського священика" Василя Романюка припустилися необ'єктивності; вони чомусь не взяли до уваги того, що в 1988-89 рр. свящ. В. Романюк служив виключно в "міських" храмах Канади і США, і то в таких центрах, як Торонто, Монреаль, Нью-Йорк, Чикаго, Вашингтон, про які і не снилося його "міським" конкурентам із тодішньої УРСР, коли типово "міський" священик, як говорилося, не міг зліпити до купи кілька грамотних українських слів.

Звичайно, тепер на всі ці плітки можна було б і не звертати уваги, все одно вони не здатні применшити духовного значення Патріарха Володимира, якби не один момент: наряду з відвертими українофобами, як, напр., зі сторони проімперської РПЦ, ці чутки, серед іншого, поширювалися також з боку деяких суто українських ієрархів – керівників різних відламів Української Церкви, а це, звичайно, найбільш прикро і неприємно. Ось до чого приводить відверта конкурентська боротьба за "престоли", і в цьому плані деякі церковні достойники часто не відстають від світських.

Але така наша гірка доля. Такий наш національний характер і генотип. Це склалося, як в тому широко відомому анекдоті про Пекло, який часто любив повторювати батько, коли грішники в пеклі розміщені в ямах за національною ознакою, і довкола кожної ями вартують охоронці-чорти, щоб ніхто з ями не виліз. І лише довкола однієї ями, де мучаться українці, не видно ніякої охорони, так як, за словами чортів, вона тут не потрібна: українці самі будуть стягувати вниз того, хто захоче з неї вилізити, на відміну від інших народів, які допомігши вилізити одному, виберуться за ним усі. Цей анекдот я вперше почув від батька в Косові, і він часто любив повторювати його саме тому, що мав до нього

пряме відношення; він сам себе неодноразово відчував у шкурі того, хто намагався вилізати з ями вверх, але свої ж дружно стягували його вниз...

Воістину справедливо сказано в Новому Заповіті, що немає пророка в Вітчизні своїй. Так трагічно, саме по-біблійному, склалася доля Патріарха Володимира. Можливо, якби йому судилося бути народженим в якійсь іншій, більш національно й культурно сформованій нації, – цей трагізм його б обійшов, або, в крайньому разі, він був би належно поцінований тим народом, серед якого народився. В нас же, за свідченням наших власних національних філософів та ідеологів, за життя ніколи не вміли шанувати видатних людей. Це на відміну від інших народів з державницькою ідеологією, як напр., тих же поляків. Не вміють їх шанувати по-справжньому і після смерті. Доля Патріарха Володимира, чи якогось іншого самовідданого жертвовного діяча, яскраве свідчення того. Могила на Софійській площі – теж промовисте свідчення того.

"Все життя Василя Романюка вбивали його вороги, починаючи ще з 1944 р., – писав після похорону один з діячів української діаспори, колишній співкамерник по мордовських таборах. – І в цьому розумінні не була звичайною його смерть, – підсумовував він далі, – це було вбивство, що затягнулося на довгі роки". Я б додав до цього ще й те, що участь у цьому вбивстві, крім безпосередніх ворогів України, приймали також й деякі наші "браття-українці", що називають себе тепер патріотами. Саме вони уже в останній період його життя внесли свою лепту в цю юдину справу, паплюжачи його в пресі, морально тероризуючи, нав'язуючи неприйнятні для нього принципи. Досить тільки згадати, якій обструкції він був підданий на початку 90-х років в

Галичині "національно свідомими" греко-католиками, що привселюдно оголошували його "зрадником нац. ідеї" і "московським агентом" лише за те, що він відкрито захищав ідею національного православ'я. Все це треба було морально перенести. Переїзд в Київ в 1990 р., здавалося б, мав поставити цьому край. Проте, тут далі почалися конфлікти в іншому плані: уже між своїми "рідними" православними: зі сторони Московського Патріархату; зі сторони деяких діячів нововідновленої УАПЦ (Яреми), що досить швидко перейняли лексику вищезгаданих греко-католиків по відношенню до батька; а на останок до цього долучилися ще й конфлікти у середині самої УПЦ КП незадовго до його смерті. Тепер уже, начебто, безпосередніх опричників партії і КДБ не було. Їхню роль тепер проти Патріарха Володимира став успішно виконувати свій "рідний брат", який вміло прикрився національною символікою, і якому ніяк не давав спокою тодішній патріарший статус В. Романюка. Чим тепер не повторилося оте Пекло з національними ямами? Все це не могло не відбитися негативно на стані здоров'я батька, все це прискорювало його смерть. Тому при осмисленні життя Патріарха Володимира, співвідношення ролі "чужих" і "своїх" в його земних стражданнях також зіграло немаловажне значення. І саме в цьому полягає найбільший трагізм його життя, а не так в тих тюрмах і таборах, які йому довелося пройти.

І наостанок, під час похорону, свою останню лепту в його цькування внесла і українська "каральна" влада, що з кийками і сльозоточивим газом кинулася на похоронну процесію, і з криками: "Бей хохлов!" почала гамселити хрести, хоругви, національну символіку і т. д. Все це було, так би мовити, надолуженням того, що не вдалося dokonати за життя покійного, свого роду помстою йому

уже після смерті. І знову ж таки, формально, влада була уже "своя", з тризубами на кашкетах, але все з тим же колишнім "радянським" каральним нутром в душі, що ненавиділо все по-справжньому українське, національне, духовне...

В переплетінні всіх цих неймовірних парадоксів, метаморфоз і звершилося многотраждальне життя Патріарха Володимира, аналогію якого в цьому плані важко знайти. Саме цей аспект його життя підлягає детальному філософському аналізу, що його варто було б зробити в майбутньому, але вже в інших громадських умовах, щоб підбити підсумок отій страшній людській долі, якій довелося визріти в таких складних умовах, коли між двома вогнями, фактично, без будь-якої сторонньої підтримки, довелося виконувати накладену на себе місію в будівництві і Церкви, і держави.

Проте, не дивлячись на все це, Патріарх Володимир ніколи не зневірився в людях. Він до останку любив Людину, не дивлячись на всі її слабкості і, навіть, підлості, і постійно заповідав цю любов мені. "В тебе ще недостатня любов до людей, Тарасе, – писав до мене в листів Канаду, ще будучи архієпископом. – Ти у всьому бачиш своїх ворогів. А треба виховувати в собі почуття любові до Людини, не дивлячись на всі її недостоїнства і вміти прощати їй. Адже людина створена за образом і подобою Божою!" Цю любов до людини він проніс через все життя, через тюрми і табори, не розтративши її до останніх днів життя. Багато хто використовував цю його безкорисливу любов у своїх власних, вельми корисних, цілях, спекулюючи на його доброті і чуйності. Отож, деколи така "людина" відплачувала йому всією "чорнотою" своїх діл. Про це свідчать і останні хвилини життя покійного Патріарха в Ботанічному саду, які він провів серед вельми непевного

оточення, що своєю настирливістю і нахабністю могло дуже легко спровокувати у нього нервовий зрив, який і міг привести до фатальних наслідків. Проте, не дивлячись на це, він помер не озлоблений, а повен всепрощення і милосердя, що були характерні для нього на протязі всього життя.

Тепер уже пізно шукати крайнього у тій довгій верениці різних противників, що волею долі ополчились проти нього в минулому і продовжують воювати з мертвим дотепер. Все це вже не може порушити святості покійного Патріарха. Для цього, зрештою, навіть і не обов'язкова канонізація його Церквою, про що дехто починає говорити останнім часом. Все одно, якби там не було, він залишається святим у наших душах, тих небагатьох людей, що знали його ближче, для яких він був дорогий не як Патріарх, а просто як людина, як Василь Романюк. Людина з великої літери. Таким, передусім, він і залишиться в пам'яті в нас.

Період патріаршества був надзвичайно коротким, можливо, якби батькові вдалося побути на патріаршому престолі хоч якихось п'ять-шість років, то все це набрало б дещо іншого смислу. А так невблаганний час і стан здоров'я не дали йому розвернутися на повний зріст. Ні загальна ситуація не сприяла цьому, ні фізичний стан, ні "дружнє" оточення. І це, звичайно, стало отим найтрагічнішим явищем в його патріаршестві. Не менш складною була ситуація в самій Церкві взагалі. Не секрет, що серед священнослужителів у всі часи, і тепер, зокрема, є чимала кількість не зовсім порядних, заздрісних, егоїстичних, користолюбних людей різних рангів, які по-своєму лише компрометують Церкву і використовують її в своїх особистих інтересах. Як Патріарх, батько повів із ними нещадну боротьбу, але попри ту велику кількість

таких людей, що оточували його, він був безсильний що-небудь зробити. Він і тут серед них залишався білою вороною, якимось чужорідним тілом. Уже самим своїм зовнішнім виглядом він яскраво вирізнявся серед них. Коли він заходив в храм на архієрейське богослужіння, і його урочисто зустрічали священнослужителі, то багато хто з людей говорили, що своїм виглядом він нагадував їм якогось старозавітного пророка, повністю відреченого від світу цього.

Була ще й інша думка. Як влучно охрестили його співкамерники по мордовських таборах ще в 70-х роках, це був "піп серед дисидентів, – дисидент серед попів". Як відомо, в історії таке трапляється не часто, і можливо, саме в такій іпостасі прихована основна суть життя В. Романюка!

Після смерті батька деякі недоброзичливці пророкували також і мені близький крах. Адже моя життєва ситуація склалася так, що я все життя пожинав плоди свого батька, і, очевидно, прийдеться це робити ще довго, можливо, до кінця свого життя. Одна з причин цього – могила на Софійській площі, від якої нікуди не дінешся, і яка наче споруджена на вічний докір. З цим, очевидно, прийдеться йти до самого кінця, якщо не буде якихось кардинальних змін. Отож, смерть батька лише удесятикратила трагізм ситуації. Однак, дякуючи Господеві, Він загинути не дав. І хоча яке б тяжке не було життя, – воно продовжується. Я став священником, був висвячений вже після смерті батька в Київському Патріархаті, і зараз служу в одному з Київських храмів. Росте син, якого назвали в честь діда Володимиром. Залишилося ще багато нездійснених справ, в першу чергу, в ім'я батька, з тим, щоб було належно увічене його ім'я, його справа. І зрештою, це потрібно не так для нього, як для нас, його

нащадків, з тим, щоб зробитися нам кращими, добрішими, свідомішими самих себе. Саме це заповідав нам Патріарх Володимир.

Далеко не всі задумам Патріарха вдалося здійснитися. Нездійсненою залишилася найзаповітніша мрія Патріарха Володимира – про об'єднання всіх православних України в одну Помісну Українську Православну Церкву. При цьому він постійно наголошував на своїй тезі про те, що незалежність України ніколи не буде повною, якщо 60 відсотків її православних належатимуть до іншого духовного центру, зокрема, до Московського Патріархату, як це ми маємо тепер. Тому він робив все задля того, щоб число прихильників Незалежної Церкви постійно зростало, внаслідок цього ідучи на всілякі об'єднання. До самої смерті він був повен надії на здійснення своїх задумів.

Все своє життя Патріарх Володимир ніс для людей світло надії. Надії на остаточну перемогу Добра. На оновлене в Христі життя. На повне духовне відродження України. І, здається, що й після смерті, не дивлячись на свою власну життєву Голгофу, його образ продовжує випромінювати для нас оте всеперемагаюче світло надії.

Київ, 1998-1999 рр.

ЗМІСТ

Частина перша

В Якутії, або замість прологу.....	4
Дитячі враження. Космач.....	21
Косів. Очікування вістки з-за ґрат.	39
Знову вдома.....	62

Частина друга

Канадські рефлексії.	80
Повернення, або у вирі національно-релігійного відродження.....	99
Патріаршество	120
Фатальний кінець. Похорон	152
Епілог	171

ТАРАС РОМАНЮК

ПАТРІАРХ ВОЛОДИМИР,
або спогади про батька/Документальний нарис

“Писаний Камінь”

Косів

2019

Видруковано в ПП “Писаний Камінь”

Свідоцтво Держ. реєстру: серія ІФ, № 5083

Івано-Франківська обл., м. Косів,

вул. Незалежності, 28.

Тел: 067 342 07 47

E-mail: Evrika-pk@ukr.net

Підписано до друку 25.10.19. Формат 60х84\16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Умов. друк. арк. 10,7. Обл.-вид. арк. 7,16.